

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ
ХУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“АМАЛИЙ САНЪАТ (ТУРЛАРИ БЎЙИЧА)”, “ГРАФИКА (ТУРЛАРИ
БЎЙИЧА)”, “РАНГТАСВИР (ТУРЛАРИ БЎЙИЧА)”,
“ХАЙКАЛТАРОШЛИК (ТУРЛАРИ БЎЙИЧА)”
ЙЎНАЛИШИ**

**“САНЪАТ АСАРЛАРИНИ БАДИИЙ ҲИС ҚИЛИШ
ПСИХОЛОГИЯСИ”**

МОДУЛИ БЎЙИЧА

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент 2019

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2019 йил 18 октябрдаги 5 – сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар: К.Беҳзод номидаги МРДИ “Музейшунослик” кафедраси доценти, т.ф.н.
Курязова Дармонжон Тураевна

Такризчилар: **Жанубий Корея Республикаси Конгук университети** профессори, PhD Kim In Og
К.Беҳзод номидаги МРДИ “Тасвирий санъат тарихи ва назарияси” кафедраси доценти, с.ф.н. И.Абдурахмонов

Ўқув-услубий мажмуа Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Кенгашининг 201__ йил _____даги ___-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I.	ИШЧИ ДАСТУР.....	3
II.	МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	11
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	17
IV.	АМАЛИЙ МАНБУЛАТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	60
V.	КЕЙСЛАР БАНКИ.....	82
VI.	МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ	86
VII.	ГЛОССАРИЙ.....	87
VIII.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	90

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли Қароридан белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича янги билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

Дастур доирасида берилган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, бу орқали олий таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, чет тилларини интенсив ўзлаштириш даражасини ошириш ҳисобига уларнинг касб маҳоратини, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш ва бошқаришни тизимли таҳлил қилиш, шунингдек,

педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг махсус фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсининг ўқув дастури қуйидаги модуллар мазмунини ўз ичига камраб олади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Олий таълим муассасалари педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсининг **мақсади** педагог кадрларнинг ўқув-тарбиявий жараёнларни юксак илмий-методик даражада таъминлашлари учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини мунтазам янгилаш, малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари асосида уларнинг касбий компетентлиги ва педагогик маҳоратини доимий ривожланишини таъминлашдан иборат.

Курснинг **вазифаларига** қуйидагилар киради:

“Амалий санъат (турлари бўйича)”, “Графика (турлари бўйича)”, “Рангтасвир (турлари бўйича)”, “Хайкалтарошлик (турлари бўйича)” йўналишларида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;

- педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;

- махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;

- “Амалий санъат (турлари бўйича)”, “Графика (турлари бўйича)”, “Рангтасвир (турлари бўйича)”, “Хайкалтарошлик (турлари бўйича)” йўналишларида ўқув жараёнини фан ва ишлаб чиқариш билан самарали интеграциясини таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш.

Курс якунида тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари ҳамда компетентлигига қўйиладиган талаблар:

“Олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари”, “Илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат”, “Таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш”, “Амалий хорижий тил”, “Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари” модуллари бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талабалар тегишли таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлиги ҳамда компетентлигига қўйиладиган умумий малака талаблари билан белгиланади.

Махсус фанлар бўйича тингловчилар қуйидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади:

Тингловчи:

- фазовий санъатларнинг асосий тўртта тури хусусиятларини;
- ижодкор фаолияти ҳақида умумий тушунчаларни;
- ижодкорнинг тасавури ва кўриш хотираси хусусиятларини;
- тасвирий санъатда асрлар мобайнида шаклланган услубий анъаналарни;
 - ижодкорнинг индивидуал ифодалаш хусусиятлари;
 - тасвирий санъатнинг замонавий концепциясини;
 - тасвирий санъатда анъанавий ва замонавий услубларни;
 - рангларнинг инсон рухиятига таъсирини;
 - ижодда санъат асарларини бадиий ҳис қилиш ҳақида умумий тушунчаларни;
 - характерда одатийлик ва индивидуаллилик хусусиятларини **билиши** керак.

Тингловчи:

- тасвирий санъат фанларида содир бўлаётган ўзгаришлар ва уларнинг ижобий натижаларини педагогик фаолиятга тадбиқ этиш;
- тингловчиларда фикрлаш қобилиятини шакллантириш;
- рангтасвирда инсон қиёфасининг мураккаб тасвирида рухий ифодалаш;
- тингловчиларда кузатувчанликни ривожлантириш;
- ижодкор фаолияти ҳақидаги умумий ва индивидуал қирраларини ифодалаш ва етказа билиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- санъат асарларидаги композицион ечим, мутаносиблик ва ритм воситаларини бадий ҳис қилишни изоҳлай олиш;
 - шакл ва ҳажм орқали ҳис қилиш психологиясини шакллантиш;
 - асарлардаги нур, соя, ёруғлик хусусияларининг ҳис қилишга таъсирини кўрсатиб бериш;
- тасвирий санъатга томошабин диққатини жамлаш бўйича **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- иждокор шахсининг ривожланиши ва шаклланиш хусусиятларини ривожлантириш;
- бадий воситалар ҳақида умумий тушунчаларни таҳлил қилиш;
- иждокорнинг тасаввури ва кўриш хотираси хусусиятларини ривождантириш;
- тасвирий санъатда асарлар мобайнида шаклланган бадий воситаларнинг ўзига хослигини тушунтириб бериш;
- фазовий санъатларнинг бадий воситалари ҳақида умумий тушунчаларга эга бўлиш;
- тасвирий санъат асарларидаги нур, соя, ёруғлик, ритм, композиция, перспектива, мутаносиблик хусусиятларининг ҳис қилишга таъсирини ривожлантириш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Санъат асарларини бадий ҳис қилиш психологияси” курси маъруза ва амалий машғулот, кўчма машғулот ҳамда мустақил таълим шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, бирор бир асарни тасвирлаш каби усулларини қўллаш назарда тутилади.
- кўчма машғулотда Бадий академия марказий кўрғазмалар залига ташиф буюрилади ва бирор бир табиат манзариси ёки инсон қиёфалари

танланади. Танланган асарга композициялар амалий машғулоти тугатилади ва дарс сўнгида таҳлил қилинади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Санъат асарларини бадиий ҳис қилиш психологияси” модули мазмуни ўқув режадаги “Амалий санъат (турлари бўйича)”, “Графика (турлари бўйича)”, “Рангтасвир (турлари бўйича)”, “Хайкалтарошлик (турлари бўйича)” фанини ўқитиш методикаси;

“Амалий санъат (турлари бўйича)”, “Графика (турлари бўйича)”, “Рангтасвир (турлари бўйича)”, “Хайкалтарошлик (турлари бўйича)” фанини ўқитишда компьютер графикасидан фойдаланиш;

“Амалий санъат (турлари бўйича)”, “Графика (турлари бўйича)”, “Рангтасвир (турлари бўйича)”, “Хайкалтарошлик (турлари бўйича)” да тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш технологиялари:

“Тасвирий санъатда анъанавий ва замонавий услублар” ва “Арт маркетинг” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар рангтасвир санъатида янги композицион ғоялар устида ишлаш, рангтасвирда ижодий тафаккур юритиш ва бадиий талқин этиш, рангтасвирнинг эстетик жиҳатлари ва бадиий дидни ривожлантириш, йўналиш ва оқимлардаги (классик-модерн) услубларини ижодий ривожлантиришга доир касбий **компетенцияларига** эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			
			Жами	жумладан		
	Назарий	Амалий машғулот		Кўчма машғулот		
1.	Фазовий санъатларнинг бадий воситалари. Фазовий санъатларни ҳис қилиш. Шакл ва ҳажм орқали ҳис қилиш психологияси.	2	2			2
2.	Рангларнинг инсон рухиятига таъсири. Санъат асарларидаги композицион ечим, мутаносиблик ва ритм воситаларини бадий ҳис қилиш.	2	2	2		
3.	Асарлардаги нур, соя, ёруғлик хусусияларининг ҳис қилишга таъсири. Томошабин диққатини жамлаш.	4	4	2		2
4.	Бадий фикрлаш хусусиятлари.	4	4		4	
5	Рангларнинг инсон рухиятига таъсирини санъат асарлари орқали ифодалаб бериш	4	4		4	
Жами: 16		16	16	4	8	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Рангларнинг инсон рухиятига таъсири. Санъат асарларидаги композицион ечим, мутаносиблик ва ритм воситаларини бадиий ҳис қилиш

Тасвирий санъатда рангнинг аҳамияти хақида тушунча. Бўёқ рангининг кучи, ранг жилодорлиги ва туслар нисбати ҳамда ранг хусусиятлари. Санъат асарларидаги композицион ечим. Мутаносиблик ва ритм воситаларини бадиий ҳис қилиш

2-мавзу: Асарлардаги нур, соя, ёруғлик хусусияларининг ҳис қилишга таъсири. Томошабин диққатини жамлаш

Асарлардаги нур, соя, ёруғлик хусусияларининг ҳис қилишга таъсири. Ёритилганликнинг умумий туси ва ранглар ҳолати. Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари. Томошабинни жалб қилишда бадиий воситаларнинг аҳамияти

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-амалий машғулот: Бадиий фикрлаш хусусиятлари.

Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари сезги органлари тизимининг ишлаш хусусияти. Г.Дадамян, Д.Дондурей каби олимлар томонидан томошабинни ҳис этиш қобилиятларининг моделини яратилиши. Тасвирий санъат асарларини ҳис этишга тайёрланиб турган томошабин турини алоҳида ажратиб берилиши.

Санъат асарларини яратишда ёрдам берадиган билгиларининг икки хил даражаси. Санъат асарини англаб етиш тизимини ҳосил этувчи, гўзаллик қонунлари асосида дунёни уйғунлаштиришга бўлган “мойилликни” белгилаш. Гўзаллик қонунларининг бадиий, ифодавий ва композицион воситалар билан узвий боғлиқлиги.

2-амалий машғулот: Рангларнинг инсон рухиятига таъсирини санъат асарлари орқали ифодалаб бериш

Халқ дидида гўзаллик ҳақидаги тушунча ранг билан боғлиқлиги. Ранг хақида тушунча. Рангнинг пайдо бўлиши, нималардан тузилганлиги. Ранглар гармонияси, колорит, контрастлар. Инсон рухиятига тасир қилувчи рангнинг

хусусиятлари. Тасвирий санъат асаарида ва табиатда рангнинг эстетик таъсири, идрок қилиш қонунлари мавжудлиги. Рангнинг шакл чизиқларига, ёруғ - сояга муносабати. Ранг мажмуаса ва колорит. Ранг муаммоси ҳақида кўпгина фан соҳаларида олиб борилаётган илмий ишлар. Физика, физиология, психология, биология каби фан соҳаларида рангнинг роли ва аҳамияти. Рангларнинг инсон рухиятига таъсирини санъат асарлари орқали ифодалаб берилади.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Кўчма машғулот

Ўзбекистон Давлат санъат музейи, Бадий академия кўرғазмалар зали, Замонавий санъат галереяга ташриф буюриш ва бирор бир асар таҳлил учун танланади. Танланган асарлар машғулотлар сўнгида таҳлил қилинади.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

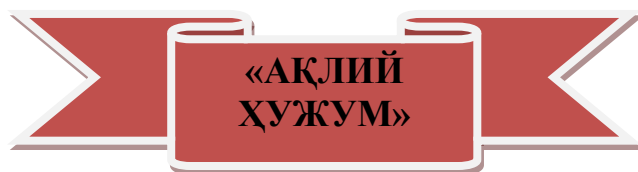
Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

Ақлий ҳужум (брейнсторминг – миялар бўрони) – амалий ёки илмий муаммоларни ҳал этиш фикрларни жамоали генерация қилиш усули.

Методнинг мақсади: ақлий ҳужум вақтида тингловчилар мураккаб муаммони биргаликда ҳал этишга интилишади: уларни ҳал этиш бўйича ўз фикрларини билдиради (генерация қилади) ва бу фикрлар танқид қилинмасдан улар орасидан энг мувофиқи, самаралиси, мақбули ва шу каби фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

Ақлий ҳужумнинг асосий вазифаси – ўқиб-ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш, муаммони мустақил тушуниш ва ҳал этишга мотивлаштиришни ривожлантириш, мулоқот маданияти, коммуникатив кўникмаларни шакллантириш, фикрлаш инерциясидан қутилиш ва ижодий масалани ҳал этишда фикрлашнинг оддий боришини енгиш.

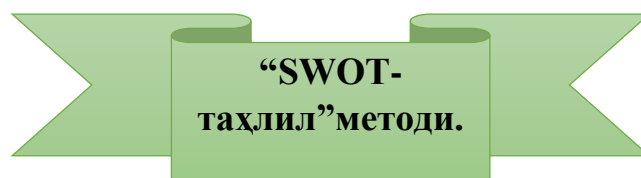
Тўғридан-тўғри жамоали ақлий ҳужум – иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилишини таъминлайди. Бутун ўқув гуруҳи (20 кишидан ортиқ бўлмаган) битта муаммони ҳал этади.

Оммавий ақлий ҳужум – микро гуруҳларга бўлинган ва катта аудиторияда фикрлар генерацияси самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.

Ҳар бир гуруҳ ичида умумий муаммонинг бир жиҳати ҳал этилади.

Намуна: Гуруҳга муаммоли вазият берилади, мисол учун оркестрни ташкил этувчи коллективдаги психологик вазиятёмонлашиб, конфликт чиқадиган даражага етиб келган. Муаммони ҳал қилиш бўйича жамоали ақлий ҳужум, иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилиши ташкиллаштирилади.

Бу фикрлар танқид қилинмасдан, улар орасидан энг самаралиси, мақбули, яни вазиятни нормаллашувга олиб келиши мумкин бўлгани ва шу каби фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Масалан 1-мартура дарсида олинган назарий билимларни мустахкамлаш мақсадида “SWOT-таҳлил” методи асосида, кучли, кучсиз томонлари, имкониятлари ва тўсиқлари (салбий таъсир этувчи омиллари) таҳлил қилинади.

“Инсерт” методи.

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билимларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод ўқувчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи тингловчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоёиш этилади;
- тингловчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодаляйдилар. Матн билан ишлашда тингловчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			

“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

Намуна сифатида 2-маъруза материаллари тингловчилар томонидан Инсерт методи аксосида таҳлил қилиб чиқилади (ўқитувчи назорати остида).

«Кейс-стади» методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («саце» – аниқ вазият, ҳодиса, «стади» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс харакатлари ўз ичиге қуйидагиларни қамраб олади: Ким? (Who), Қачон? (When), Қаерде? (Where), Нима учун? (Why), Қандай? Қанақа? (How), Нима-натижа? (What).

«Кейс методи» ни амалге ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш;

излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ яқуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектиларини ёритиш

“Инсерт” методи.

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

➤ ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

➤ “Тасвирий санъат” бўйича янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим оловчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоиш этилади;

➤ таълим оловчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, рангасвир бўйича ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда тингловчилар ёки қатнашчиларга қўйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

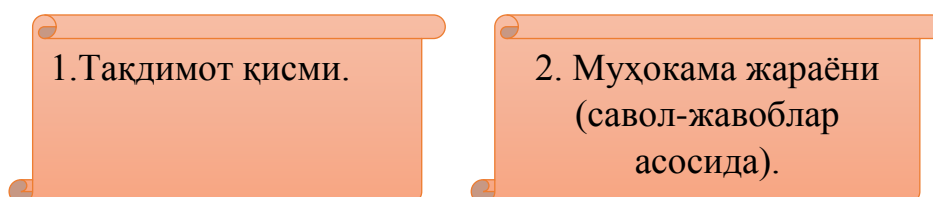
Белгиланган вақт яқунлангач, таълим оловчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар профессор - ўқитувчи томонидан таҳлил

қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Брифинг” - (инг. Briefing - қисқа) Рангтасвир бўйича бирор – бир масала ёки саволнинг муҳокамасига бағишланган қисқа пресс - конференция.

Ўтказиш босқичлари:

Брифинглардан тренинг якунларини таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, бирор бир асарни чизишдан олдин бир шакл сифатида олдин чизилган биор асар масалан: “Монализа” портретини олайлик тингловчилар билан бирга шу асар қачон ва ким томонидан яратилганлиги муҳокама қилинади ва бошқа рассомларни чизган портретитаҳлил қилинади. Талабалар ёки тингловчилар томонидан яратилган янги асар такдимоти ўтказилади.

“Портфолио” методи.

“Портфолио” – (итал. Portfolio - портфель, инг. ҳужжатлар учун папка) таълимий ва касбий фаолият натижаларини аутентик баҳолашга хизмат қилувчи замонавий таълим технологияларидан ҳисобланади. Портфолио мутахассиснинг сараланган ўқув - методик ишлари, касбий ютуқлари йиғиндиси сифатида акс этади. Жумладан, ҳар бир тингловчиларнинг модул юзасидан ўзлаштириш натижасини электрон портфолиолар орқали текшириш мумкин бўлади. Олий таълим муассасаларида портфолионинг қуйидаги турлари мавжуд:

Фаолият тури	Иш шакли	
	Индивидуал	Гуруҳий

Таълимий фаолият	Талабалар портфолиоси, битирувчи, докторант, тингловчи портфолиоси ва бошқ.	Талабалар гуруҳи, тингловчилар гуруҳи портфолиоси ва бошқ.
Педагогик фаолият	Ўқитувчи портфолиоси, раҳбар ходим портфолиоси	Кафедра, факультет, марказ, ОТМ портфолиоси ва бошқ.

Ҳар бир тингловчи курс мобайнида ўзининг шахсий портфолиосини киритиб борадилар.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР:

1-мавзу: Рангларнинг инсон руҳиятига таъсири. Санъат асарларидаги композицион ечим, мутаносиблик ва ритм воситаларини бадиий ҳис қилиш

РЕЖА:

- 1.1. Тасвирий санъатда рангнинг аҳамияти ҳақида тушунча.
- 1.2. Бўёқ рангининг кучи, ранг жилодорлиги ва туслар нисбати ҳамда ранг хусусиятлари
- 1.3. Санъат асарларидаги композицион ечим
- 1.4. Мутаносиблик ва ритм воситаларини бадиий ҳис қилиш

Таянч иборалар: *ранг хусусиятлари, асар, колорит, гармония, туслар нисбати, контраст, рангтасвир, мутаносиблик, тушунча, ёруғлик кучи.*

1.1.Тасвирий санъатда рангнинг аҳамияти ҳақида тушунча.

Инсон ҳаётида рангнинг аҳамияти катта. Биз кўз ўнгимизда нимани кўрсак шуни рангда ва ранг орқали кўрамиз. Жамиятда инсон учун рангнинг роли муҳим бўлиб, инсон руҳиятига катта таъсир этади. «Умумий ранг, - деб ёзади Гёте, - одамларда катта қувонч уйғотади». Халқ дидида гўзаллик ҳақидаги тушунча ранг билан боғлиқ. Улар халқ, амалий санъатида ўз аксини топган ва халқ байрамларида ҳам ранг - баранг кўринишларни томоша қилишимиз мумкин.

Ранг ўзи нима? У қаердан пайдо бўлади, нималардан тузилган? Инсон руҳиятига тасир қилувчи рангнинг хусусияти нимадан иборат? Тасвирий санъат асарида ва табиатда рангнинг эстетик таъсири, идрок қилиш қонунлари мавжудлиги, улар қандай? Рангнинг шакл чизиқларига, ёруғ -

сояга муносабати қандай? Ранг мажмуаса нима? Колорит нима? Тасвирий санъат назарияси олдида турган шунга ўхшаш ранг билан боғлиқ саволлар ўз ечимини топиши керак.

Бу саволлар устида қадимдан дунёнинг кўпгина олимлари изланиш олиб борганлар. Ранг муаммоси ҳақида ҳозирги вақтда ҳам кўпгина фан соҳаларида илмий ишлар олиб борилмоқда. Физика фани ранг табиий қуввати билан қизиқса, физиология - одам кўзи орқали ёруғни сезиб рангга айлантиришни, психология - рангни идрок қилиш муаммоси ва унинг инсон руҳиятига таъсир қилиб ҳар хил ҳис - туйғу ҳосил қилиши, биология - тирик жониворлар ҳаётида рангнинг роли ва аҳамияти билан қизиқади.

Ранглар гармонияси, колорит, контрастлар мавҳумий рангларнинг гўзал бирикмаси ҳақиқатан табиатда мавжуд ва рассомлар идрок қилади, умумлаштиради, қайта - қайта ёки ўзгача қабул қилади. Бу маънода табиат (ёки натура) рассомлар учун асосий ранг ҳис қилиш манбаи ҳисобланади.

Рассом асар яратар экан рангларни ўз дидига, услубига, мақсадга бўйсундиргунга қадар излайди. Унинг тагида албатта ранг тушунчаси, ранг назарияси ва қонуни ётади. Мукамал ранг назариясига ва амалиётига эга бўлган рассом ранг орқали бадиий образ яратишга эришади.

Композицияда ҳам ранг катта ўринда туради. Рассом қандай асар яратмасин биринчи навбатда рангга эътибор бериши, изланиши муваффақият келтириши мумкин.

Биз ҳаётда атроф - муҳитни кузатар эканмиз борлиқни ранг орқали тасаввур қиламиз, кўрамиз. қандайдир буюм, шаклларнинг ранги доимий хотирамизда сақланиб қолади. Яъни, кўкатлар - яшил, осмон - кўк ранг, қор - оқ, олов - қизил каби рангларда.

Буюмлар ранги шароитга ёруғлик кучига, ёритилиш рангига ҳам боғлиқдир. Буюм ўзи турган муҳитда атрофга ўз таъсирини ўтказиб туриши ва унинг атрофидаги рангли буюм унга ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Ҳар доим буюмлар бир - бирига таъсир қилиши мумкин. Буюмнинг ранги унинг турган ранг фонига қараб ўзгариши мумкин. Масалан: кулранг буюм қизил фонда - яшил - кўк рангда, яшил фонда - қизғиш рангда, сариқ фонда - мовий рангда кўринади. Думалоқ қилиб қирқилган қизил рангдаги қоғозни кулранг қоғоз устига қўйсақ, кулранг фон яшилсимон бўлиб кўринади. Агар қизил рангдаги қоғоз ўрнига яшил қоғоз бўлакчасини қўйсақ, кулранг фон қизғиш рангда кўриниши мумкин. Ҳар кўринишдаги вазиятда контраст ранглар пайдо бўлганлигини кўрамиз. Контраст ранглар ёнма - ён жойлашса ранг

кучини янада оширади. Булар, қизил - яшил, зарғалдоқ ранг - нилоби ранг, сариқ - кўк, яшил - сариқ - бинафша ранг ва бошқалардир. Буюм ранги кузатувчидан узоқ - яқинлигига ҳам боғлиқ (ҳавоий перспектива). Оқ ранг узоқлашса хиралашади (қораяди), қора, тўқ ранг - оқариб (кулранг тус) кўриниши мумкин.

Буюм ранги, туси, равшанлиги ва туйғинлигига қараб ҳар хил ўзгаради. Бу ўзгариш ҳам шартлидир.

Ёш рассомлар бу ўзгаришларни сезмайдилар. Аксинча буюмнинг бўёк рангини кўрадилар. Электр чироғи нурида ёритилган оқ қоғоз рангини табиий ёруғликдагидай оқ дейдилар.

Афсуски, унинг сарғиш рангда эканлигини сезмайдилар. Кечки қуёш нурида эса зарғалдоқ рангадир. Яшил дарахт узоқлашган сари совуқ - мовийсимон оч рангда бўлиши мумкин. Реалистик тасвирий санъатда рангларни бир - бирига нисбатан шартли аниқлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Шу ҳолдагина рассом буюмни ҳаққоний тасвирлаши мумкин.

Малакали рангтасвирчи - рассом табиатдаги ранглар ёруғлик нурида ўзгаришини яхши сезиши мумкин. Баъзи картиналарга қарасак ой ёруғида акс эттирилган манзарадаги ранглар оч яшил - кўклигини, кечки қуёш нурида ва сунъий ёруғликдаги манзаралар эса сариқ - зарғалдоқ ёки қизғиш колоритдагина кўрамиз. Булар ҳаммаси рассом томонидан табиатда ранглар ўзгаришини объектив акс эттиришидир. Куинжи, Поленов, Репин картиналарида рангларни объектив ўзгариш қонунлари асосида яратилганлиги маълум. Рангтасвирда ранг колоритини яратиш катта аҳамиятга эга.

Ранглар муносабати ва колорит: Буюм шакли ҳажмини, материални, фазода жойланишини, юзасини ёруғлик ва соя орқалн, унинг бир - биридан фарқланувчи туси ва уларнинг ранги, рангларининг бир - биридан фарқ қилиниши туфайли идрок қиламиз. Рангтасвирда буюмни рангда шакл беришда, унинг табиат муҳитдаги ранглар муносабатида акс этгириш катта аҳамиятга эга. Томошабин идрок қилиши, умуман рангларнинг бир - бирига муносабатига таянади.

Рангтасвир ишлашда ёруғлик кучи нисбатидан ташқари, рангнинг ёрқинлик кучи ва ранглар мутаносиблигини кўрсата билиш керак. Шу билан бирга рангни туйғинлик нисбати, ранг кучи нисбати, ранг туси ва тури тўғрилигидан муҳимроқдир.

Битта буюмлар тўплами (постановка) ни ишлаётган кўп рассомлар

тасвирий ишида совуқ ранглар ёки иссиқ ранглар жилосида, шунингдек ёруғроқ колоритда ва қорамтир колоритда бўлиши мумкин. Бир гуруҳ буюмлар тасвири бир неча рассомлар ишида ранглар ёрқинлиги, ранг ва ранг тўйғинлиги ҳар хил кўринишда акс эттирилган ҳам бўлиши мумкин. Аммо ҳамма тасвирий ишда буюмлар ранги ва ёрқинлик кучи тўғри берилиши, ҳаққоний тасвирланиши лозим бўлади.

Қандай бўёқлар ранг жилосини олмайлик, у равшанроқми ёки тўқроқ (тўйинган)ми ранглар фарқидаги уч хусусият ёрқинлик, ранг, тўйғунликка амал қилиш шартдир. Акс ҳолда нафис тасвирий санъат ҳаққоний таассурот қолдирмайди.

Буюм рангининг тўйғинлиги, туси ва ҳар хил ёрқинлиги орасидаги ўзаро боқлиқлиги шу буюмнинг ранглар нисбати дейилади. Нафис тасвирий санъатда ёруғ - соя нисбатини акс эттириш, ранг нисбатини акс эттиришдан асло ажратилмайди. Улар биргаликда ҳал этилади. Унинг учун буюм шаклини рангтасвирда ранг тусини тўғри бериш рангни уч асосий хусусиятига боғлиқ.

Реалистик нафис тасвирий санъатда ранг ва ёруғ - соя воситалари буюм шаклини тасвирлашда ранг нисбати, ранг туси асосий рол ўйнайди, қачонки буюм шаклининг ёруғлик ва ранг кучи тўғри топилса буюм шакли бунёд қилинади.

Рангтасвирчи рассомнинг маҳорати буюм шакли рангини тўғридан - тўғри кўчиришда эмас, балки ранг танлашда улар нисбатини тўғри топа билишдадир.

Буюмни рангда тасвирлашда унинг колоритини ва рангини тўғри танлаб олиш тасвирлашнинг муҳим шартидир. Рангтасвирни маъноли талқин қилиш учун натурани кузатиш чоғида фақат тусли эмас, балки рангли фарқларини ҳам қандай идрок этилаётган бўлса, шунда тасвирланиши зарур.

Ранг муносабатлари ҳолати буюм - шакл ва муҳитнинг ўзаро алоқасини акс эттиради, шунинг учун тасвирда берилаётган тус ва ранг муносабатларини яхлитлиги тўлақонли ранг нисбатлари ва колоритини тўғри топишга имкон беради.

Натуранинг ранг муносабатларини тўғри бериш учун биринчидан, ранг хилини, жиҳатини (кўк, сариқ, яшил ва ҳ.к), иккинчидан, бу рангларнинг ёрқинлиги (туси) бўйича муносабатларини (фарқини), учинчидан, шаклнинг (ва унинг юзасининг) бошқаларга нисбатан рангга тўйинганлигини белгилаш лозим.

Иш жараёнида ҳар бир рангнинг ёруғлиги, туси, нимтуси ва бошқалар унинг ўзига эмас, балки бошқаларга боғлиқ эканлигини ёдда тутиш зарур. Рассомни фақат ранг фарқи, ранг муносабатлари (нисбатлари) қизиқтириши керак. Шунинг учун рангтасвир - бу натура шаклларининг рангини доимий қиёсий таҳлил қилиш жараёнидир. Портретда кўзга кўринаётган рангларни фақат ранг ёрқинлиги жиҳати билан эмас, балки ранг ёруғлик қуввати, ранг тўйинганлиги билан ҳам сақлаб қолиш муҳим ҳисобланади. Рангтасвирнинг ҳаққонийлиги ранг жиҳатларининг аниқлигига эмас, балки ранг ёрқинлиги ва рангнинг кучи бўйича муносабатларни тўғри берилишига боғлиқ. Ранг туси ва ранг кучи бўйича нотўғри танланган ранг муносабатлари маконий тасвирда чалкашликка олиб келади. Бу айниқса тасвирланаётган нарсанинг моддий хусусиятларини тасвирлашга салбий таъсир қилади.

Ранг муносабатлари усули билан асар яратиш жараёнини мусиқа оҳангини тузилиши билан таққослаш мумкин. Унда ҳам ягона товуш кўп нарсани ифодалай олмайди, аммо бошқа товушлар билан уйғунлашиб тегишли мусиқа оҳангини ҳосил қилади. Товушларнинг ўзаро алоқаси бузилса, мусиқа ҳам бузилади.

Рангтасвир ҳақида ҳам худди шуни айтиш мумкин. Ранг ва тус муносабатларини табиатда қандай бўлса, шундай тарзда бериш шарт эмас. Аммо энг ёруғдан, энг қоронғу ранглар жилоси сари нисбий муносабатга амал қилиш зарур. Акс ҳолда рангтасвир яхлит тасаввур уйғотмайди. Портретда натура муносабатларига номутаносиб олинган ранг диссонанс (ранглар уйғунлигида пала - партиш) ҳиссини уйғотади.

Ранг билан ишлаш бўйича рассом қобиляти: Агар талаба натурада ранг ва ранг - тус муносабатларини кўра олса, ҳали у яхши асар ярата олади деган гап эмас. У маҳорат билан айрим ашёларнинг ёруғ - тусидан нусха олиши, уларнинг ҳажмини ҳам бериши мумкин, аммо маконнинг моддийлиги, ёритилиш ҳолатини бера олмайди.

Реалистик рангтасвир маҳоратини эгаллаш учун унинг икки асосий хусусияти моҳиятини тушуниб олиш зарур. Шундагина ёш рассом ихтисосликни яхши эгаллайди ва унинг ҳар иши такомилга эришиб бораверади.

Биринчи хусусият шундаки, натурадан рангтасвир, унинг ҳажмий, маконий ва моддий сифатлари табиатнинг рангин муносабатларини нигоҳий образларга мутаносиб ўтказиш, ранглар ўйинидан иборат бўлади. Этюддаги берилаётган ранг муносабатларини моҳияти нигоҳ билан қабул қилинаётган

муносабатлар моҳиятидан келиб чиқади. Зеро этюднинг ранг муносабатларини тузилиши, ёритилганликнинг умумий тус ва ранг ҳолатини ҳисобга олиб амалга оширилади. Муносабатлар билан ишлаш методи рангтасвир таълимининг асосий қонуни ҳисобланади.

Иккинчи хусусияти шундаки, натура ашёлари ранг муносабатлари уларни яхлит идрок этишни чоғиштириш билан белгиланади. Натуранинг ранг муносабатларини яхлит кўришга эришмай, унинг тасвири тўла равишда бўлмайди. Айнан шу икки хусусиятларга эришиш натижасида тасвирнинг тўлақонли, таъсирчан ранглар муносабатини яратиш мумкин.

Таълимнинг дастлабки пайтиданоқ муносабатлар методи билан ишлаш зарур. Ҳар бир рангни айнан ва бошқалардан ажратиб нусхалаш мумкин эмас. Бундай нусха кўчиришда рангларнинг ўзаро алоқаси, уларнинг фарқини билиб бўлмайди. Бундай нусха олиш натижасида жонли нигоҳ тасаввуридан йироқ бўлган тасвир ҳосил бўлади. Этюддаги барча бўёқлар бир-бирига нисбатан олинади. Рангтасвирдаги ранглар атроф-муҳит билан солиштириш асосида топилади ва улар пропорционал муносабатларда тасвирланиши мумкин.

Умумий ранг ва тус(тон)лар ҳолати: Ранглар муносабатларини қанчалик тўғри топилишига қарамай, тасвир ҳаққоний бўулмаслиги мумкин. Шунинг учун унинг колоритини, ранглар ҳолатини ва ранглар равшанлигини, уларнинг бир - бирига, об - ҳавонинг ёки куннинг ҳар хил вақти тасвирланган рассом картиналарини кўриб чиқайлик. Биз бунда қуёш ва кун тасвирида рангларни равшанлигини, бўёлар ёрқинлигини (тўйғинлигини) кўрамыз.

Булутли кун, қуёш чиқиши ёки қуёш ботиши тасвирланган ҳолатларда эса аксинча ранглар равшанлиги паст, ранглар қуюрулашган оғир ҳолатларини кузатиш мумкин. Булар рассом томонидан табиат манзараларида ёруғлик ҳолатини ҳаққоний тасвирлаганлигидир. Чарақлаб турган қуёш нуридаги манзара эрталабки ёки кечки пайтдагидан ранглар туси албатта ёрқиндир. қоронғиликда ҳамма буюмлар тўқлашади, ўзаро ёрқин ва қора контрастлилик камаяди. Булутли кунларида эса ёруғлик ва соя ўртасида кескин фарқ бўлмайди.

Реалистик рангтасвирда ташқи ечимни ёритилиш ҳолатини акс эттиришни билиш керак. Куннинг ҳар хил вақтида ёки ҳар хил об - ҳавода акс эттирилган

манзара картинаси бир - биридан фарқ қилиши керак. Шунингдек эрталаб, кечқурун ёки куз, қиш ва ёз тасвирланган манзаралар ҳам ўзаро мувофик

келмайдп.

Суриковнинг «Ўқчилар қатл этилган тонг» картинасида ранг колорити, ранг туси, бўёқ равшанлиги пасайтирилганлигини кўрамыз. У қорамтир бўёқларда ишланган. Картинадаги ўқчининг оқ кўйлагига оқ қоғозни солиштириб кўрсак, кўйлак оқ рангда эмас, балки хира - кулранг эканлигини кўрамыз.

Аmmo у картинада оқ бўлиб кўринади. қолган жойлари: қўл, юз, кийим ранги - ҳаммаси қорамтир ва тўқ бўёқларда тасвирланган. Эрталабки паст ёруғлик шароитида ҳамма буюмлар ва ташқи олам хиралашиб кўринади. Агар бундай манзарали картинага ёрқин ранг қўйилса, у бошқа бўёқлар ранги билан боғланмаслиги мумкин.

Агар қиёфадан ёруғлик манбаини аста - секин узоклаштирсак, ёритилган ва сояли кўринишлар хиралашётганини кўрамыз. Қуёшли куни манзарадаги ёруғлик ва соя контраст кучли фарқ қилса, булутли куни эса аксинча.

Ёруғлик кучи ўзгаришига қараб буюм умумий равшанлигигина эмас, балки унинг ранги ҳам ўзгаради. Ёруғлик пасайганда буюмнинг ранг ёрқинлиги (кучи) ҳам пасаяди. Булутли куни кўкатлар ранги қуёшли кунга қараганда ёрқинлиги паст. Шимол манзараларида жанубга нисбатан ранглар жилоласи, ёрқинлиги ҳам пастдир. Буюмдаги энг оқ қисмини энг оқ бўёқ билан, энг ёрқин рангли жойини - ёрқин тўйинган бўёқларда ишлаш шарт эмас.

Ранглар муносабатлари (нисбати), умумий туси ва ранглар ҳолати тўғри топилган санъат асарини яхши рангтасвир дейишимиз мумкин.

Аслига қараб ранглар ҳолатини ва умумий оҳангини, ранглар муносабатларини пропорционал миқдорини тўғри топиш учун, энг аввало, ранглар гусини ва ранглар нисбатини аниқлаш керак.

Иш бошида энг ёруғ ва энг тўйғин ранг қисмини аниқлаб олиш керак, қайси ранг гаммаси тузишни, қайси ранг тўйғинлиги, ранг оч ёки қоралиги даражаларини аниқлаш лозим.

Рангтасвир ишлашни бошлаганда тус (тон)ни ҳаддан ташқари оқиш рангда ёки ўта тўйинган рангларда бўяш мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, ёритилган қомат ёки бошни олайлик, ёруғлик тушган қисмини ўта ерқин рангда ишланса, кейинчалик шу жойдаги ялтироқ жойларини тасвирлаш жуда қийин бўлади.

Шакл тасвири мато текислигидан чиқиб қовушмаслиги, асар яққоллиги амалга ошмайди. Ўта рангдорлик даражаси ҳам мақсадга мувофиқ эмас.

Асл (натура) га қараб чизилаётган нарсаларнинг умумий тусини ва ранг ҳолатини аниқлаш мақсадида баъзи рассомлар мольберт ёнига оқ ёки рангли мато бўлакчасини осиб қўйишади. У энг ёруғ ва тўйғин рангни натура билан таққослаб аниқлашга ёрдам беради.

Манзара тасвирини ишлашда умумий тус ва ранг ҳолатини тўғри танлаш лозим. Энг аввало осмон, сув ва ернинг ранг нисбатини ҳал қилмоқ керак. Умумий тус ва ранг инобатга олинмаса, манзаранинг асосий ҳолати, кайфияти тасвири амалга ошмайди.

Рассом ҳар бир расмида ёритилиш ҳолатини аниқлаши керак. Анашундагина тасвир ҳаққоний чиқиши мумкин.

Нафис тасвирий санъатда материални ва фазодаги ўрнини тасвирлаш ёритилиш ҳолатига боғлиқдир.

Агар нарсаларнинг тус жиҳатдан фарқлари тасвир юзасида натурадагига мутаносиб берилган бўлса (оқ буюм оқ кўринса ва ҳ.к.) биз буюм тусини ва рангини, шунингдек у билан боғлиқ муҳитни ҳаққоний идрок этамиз.

Кун давомида ёрутлик кучи турлича бўлади, аммо барча шароитда маълум бир юзанинг идрок этилаётган ёруғлиги. ўзгаришсиз қолаверади. қоғоз варағини ҳар қандай шароитда эрталаб, кундузи, кечқурун биз оқ рангда кўраверамиз. Шунга кўра бизнинг нигоҳий тасаввуримиз ёрқинлик муносабати билан белгиланади. Агар тасвир ёки этюдда ёрқинлик муносабати сақланган бўлса, тасвир ўзгаришсиз ва ҳаққоний кўринади. Буюмларнинг ҳақиқий ранги ҳам, уларни маконда жойлашуви ҳам ҳаққоний тасвирлаб берилади.

Нигоҳий идрокнинг бу қонунияти тус ёки рангли тасвирни бажаришда муҳим аҳамиятга эга.

Агар шаклларнинг тус фарқлари нигоҳий натурага мутаносиб муносабатларда тасвирланган бўлса, тасвир юзада уларнинг тус ва ранг хусусияти натурага нисбатан ҳаққоний тарзда сақланади. Гризайл усулида натурадан ишлаш, тус.ш чизматасвир ёки рангтасвир бажарилиш пайтида тасвир юзасида тусларни ёруғдан сояга ўтиш жиҳати шундай бўлиши керакки, натурадаги энг ёруғ жой чизматасвирда ҳам энг ёруғ, энг қоронғу жойи эса қоронғу бўлиши зарур. Оралиқ туслар эса ўшаларга нисбатан куч,лироқ ёки кучсизроқ тарзда тасвирлаб борилади.

Леонардо Да Винчи шундай ёзади: «...Агар сен рассом бўлсанг, яхши чизишга ўрганишни хоҳласанг, аста - секин чизишни, расм солишни ўрган, қандай ранглар ва улар ёруғликнинг биринчи даражасида қанчалик

эканлигига баҳолаб бор ва туснинг ҳам куюқлигини кузат» .

Хулоса қилиб айтиш керакки, тусли тасвир (грязайлда ишланган чизматасвир ва рангтасвир) ёруғлик - соя муносабатларини тузилишга, натурани нигоҳий образ нисбатларига асосланади. Энг ёруғ ва энг қорамтир қисмларини тасвирлаётганда уларнинг бир - биридан қанчалик оч ёки тўқ ранг нисбатларини натурага нисбатан сақлаш муҳим аҳамиятга эга.

1.2. Бўёқ рангининг кучи, Ранг жилодорлиги ва туслар нисбати ҳамда ранг хусусиятлари

Бўёқ рангининг кучи: Матода инсон портретини тасвирлаётган рассом шу киши характерига мос ранг кучини ҳар доим ҳам бераолмаслиги мумкин. Натуранинг ранг кучини аниқлаш бизни рангни идрок қилиш қобилиягимизга боғлиқ.

Инсон чехрасига қараганимизда, унинг ҳақиқий рангини атроф - муҳит, яъни ёруғлик таъсири, масофа таъсири кабиларда кўрамиз.

Кечкурун, ойдинда ва сунъий ёруғликдаранг сифати албатта ўзгаради. Ёруғлик ранги инсон чехраси атрофидаги ҳамма рангни ўзига бўйсундирадп, натура рангини бироз кучайтиради. Масалан, электрнинг зарғалдоқ нурида оқ рангли мато оқ бўлиб кўринади. Аммо унинг иссиқ ранги унчалик эмас. Ҳақиқатда мато оқ ранг таралиш миқдори катта эмас.

Электр ёруғлигидаги оқ мато зарғалдоқ ранг тарқатиши, апельсиннинг кундуз кун тарқатаётган рангидан кучлидир. Агар бу оқ матони кечкурун ёки электр ёруғлигида тасвирламоқчи бўлсак, уни албатта ёрқин ва тўқ рангда оқ бўёқ аралаштирмасдан тасвирлаш керак. Биз ишлаётган портрет ранг гаммасида оқ бўёқни кўп ишлатсак унинг табиий колоритини аниқлай олмаймиз.

Суриковнинг «Меншиков Березовада» картинасида ранг гаммаси ҳамжиҳатлилигини, яққоллигини кўрамиз. Картинанинг барча қисмлари ёруғлик шартларига бўйсундирилган. Оқ бўёқ ишлатилганини сезмаймиз.

Колорит ҳар доим ҳам ранг кучи асосига қурилмай, балки нейтрал ранглар, ранг туси ва натура ранглари муносабати асосида қурилиши ҳам мумкин. Бу ҳолат Серов ва бошқа рус реалист рассомлар асарларда акс этган. Чарақлаган қуёш нурида натура ранги оқариб, улар орасидаги фарк даражаси камаяди ёки йўқолади. Булардан ҳам рассом тасвири ҳаққоний ва жозибали чиқишида маҳорат билан фойдаланиши мумкин.

Баъзи рассомлар нафис тасвирий санъатда ранг ёрқинлигини ёки бўёқлар

чарақлаб туришини хуш кўрсалар, баъзилари оқиш — хира ва унча кучли бўлмаган рангларни маъқул кўрадилар. Аммо, ёрқинлик, бўёқ кучи, оқиш-хиралик колорит қимматини оширмайди. Ҳақиқий колорит маълум ёруғликда натура рангини тасвирлаш, табиат ҳолатини ва образни очно бериш билан боғлаш рассом учун муҳимдир.

Рангтасвирда иссиқ-совуқ ранглар: Рангтасвирдаги ранглар гармониясини ташкил этиш муҳим ҳисобланади. Шу жумладан портретда иссиқ (сарғиш қизил, зарғалдоқ) ва совуқ (яшил, кўк, нилоби) ранглар ҳам муҳим роль ўйнайди.

Картинада иссиқ ва совуқ ранглар қарама-қарши келиши табиатдаги ёруғлик ва соя рангларга асосланади. Табиатда ёруғлик совуқ рангда бўлса, соя иссиқ рангда бўлади ва аксинча. Иссиқ ва совуқ ранглар ёйма-ён туриши текис ёритилган юзада ёки хира текпеликда ҳам бўлиши мумкин.

Бирон ранг ёки ранг бўлакчани кузатганимизда ранг контраста қонунияти асосида унинг чегарасида қарама-қарши ранг ҳосил бўлади. Контраст ранг сезгидан ташқари ёруғлик нури таъсирида ҳам ҳосил бўлади. Яъни, қуёшли киш кун қор сояси кўк рангдалши, исмон рефлекси, сарғиш-зарғалдоқ қуёш нури билан ёритилган қор ранги контрастини (кўк) ҳосил қилади. Ёз кунлари сояларнинг ёрқин кўк-нилоби ва бинафша рангларда кўриниши ҳам контраст ранг тасаввурини ҳосил қилади.

Рассом буюмларнинг ҳар хил рефлексларини тасвирлашдан ташқари, холст юзасида ёруғлик ва соя жойларида ҳам иссиқ, совуқ ранглар жилосини акс эттиради. Буларга эътибор бермаслик ранглар муносабатини сохталаштиришга олиб келадп, габий идрок қилишимизга салбий таъсир қилади. Ёруғлик ва соя қисмларида иссиқ ва совуқ ранглар қарама-қаршилиги нафис тасвирий маҳоратнинг зарур шартларидан биридир. У гармоник колорит ҳосил қилишга хизмат қилади.

Шундай қилиб, бой ва ҳар хил ўзаро рефлекслар, умумий ёруғлик туси ва ранглар ҳолати, асосий ёруғлик манбаининг спектр туркуми таъсири, контраст рангларнинг ўзаро таъсири-қабилар нарсаларнинг жами рангини бирлаштиради, бир-бирига боғлайди ва яқинлаштиради.

Рангларнинг колористик асоси-бу ранглар бирлиги принциpidир. Картинадаги бўёқ ранглар бирлигига бўйсундирилмаса у доим ёрқинлиги билан ажралиб қолади, жами бўёқлар гаммасига бегона бўлиб қолади. Шунинг учун картина ёки этюдга бирон-бир ранг беришда бошқа ранглар колорити билан боғлаш муҳим. Умумий ранг оҳанги билан боғланмаган ранг

холост сатҳидан чиқиб кетади, кўшилмайди, бегона бўлиб тасвирнинг умумий ранг тузилишини бузади. Картина ранг колоритини ҳал қилмаслик, картинани қисман бўлиниб кетишига, композиция ечимига салбий таъсир қилади. Маълум ёруғлик вақт ҳолатини кўрсатиб бермайди.

Колорит ва ранг муносабатлари қонуни, шаклни чизиқлар орқали пропорциялар бирлигида кўрсата билиш, унинг рельефини, материаллигини, фазовий маконини аниқлаш, ўраб олган жисмларга, ҳар хил вақтдаги ёруғлик ҳолати ва ҳар хил об-ҳаво шароитини сезиш кабилардан иборат бўлади.

Ранг жилдорлиги ва туслар нисбати: Жисм ранги ва ёрқинлиги, унинг материаллигини ҳаққоний идрок қилишда картинадаги ранглар нисбати, жисмлардаги ранглар нисбатига маконда мос булишини тақозо қилади (яъни, окни оқдек, қорани қорадек). Масалан, оқ рангдаги матони кундузи ҳам, кечкурун ҳам, булутли кунда ҳам, биздан узоқроқда турса ҳам оқ рангда кўрамиз. Бизнинг кўзимиз жисмларни ёрқинлик нисбатларида аниқлайди. Агар картин ада ёрқинлик нисбати сақланган бўлса, тасвир ҳаққоний бўлиб кўринади. Шаклнинг материаллиги ҳам ва фазодаги ўрни ҳам тўғри тасвирланади. Бу кўз орқали идрок этиш қонуни, ранг ва ранг туси билан тасвирлашда муҳим аҳамиятга эга. Натура рангининг туси (оҳанги) пропорционал фарқи тўғри тасвирланса, тасвир текислигидаги жисмлар ранги ва ранг туси, характеристикаси ҳаққонийлиги сақланиб қолинади. Натура билан ишлаётганда ёруғ (оқ) қисмидан қорамтир (тўқ) қисмларини жойлангандек ранглар нисбатида жойлашиши керак. Шунингдек оқдан қорагача бўлган оралиқ ранг гуси нисбати ҳам сақланмоғи лозим. Мисол учун: ранг тайёрлаётган пайтда нима очроқ рангда нима тўқроқ рангдалигига қараш керак., Бир ранг иккинчи рангдан неча марта оч ёки тўқ рангдалигини аниқлаб картинага қўйилади. Хулоса қилиб айтганда ранг туси нисбати натурадаги ранг нисбатига пропорционал мос келиши лозим.

Ранг хусусиятлари: Биринчи навбатда бир буюмни бошқасидаи ажратиб турадиган ранг туси сифати, ёруғлик ва тўйинганлиги сингари учта жиҳат билан танишиш зарур бўлади. Рангтасвирнинг ҳаққонийлиги расом бу учта жиҳатни тўғри талқин эта олишига боғлиқдир.

Ранг муносабатларини тўғри белгилаш учун ашёларнинг уч хусусиятига кўра қиёслаш зарур булади. Бунда натуранинг ёруғлиги ва тўйинганлигига эътибор берилади.

Рангнинг асосий хусусиятлари билан амалда танишиш учун уларни турли ашёларда (мева, сабзавот, матолар ваҳ.к) кўриш зарур.

Ранг, тус ва тўйинганлиги турлича бўлган ашёларни ўрганиш ва қиёслаш учун талабалар ранг шкаласини тузишлари лозим. Бунда бир рангни энг тўқидан бошлаб кулрангга томон туси камайтириб борилади.

Соҳа адабиётлари тахлили шуни кўрсатадики, рангшунослик назариясини пухта билиш хар битта иждокор учун шарт. Шунинг билан реалистик рангтасвирнинг назарий асослари илмини ўзлаштириш ва айти пайтда қилиш натижасида мукамал асар яратиш имконига эга бўлиш мумкин. Рангларнинг табиатда қандай ҳосил бўлиши ва тарқалиши муаммоси қадимдан олим ва рассомларнинг диққатини тортган. XIX асрда немис табиатшунос олими Г.Л.Гельмольц рангшунослик назариясида муҳим янгилик яратди. Кўп йиллик тажрибалар асосида хроматик рангларнинг учта асосий аломати - ранг туси, рангнинг оч тўқлиги ва тўйинганлиги асосида туркумлаш кераклигини кўрсатди. Бирор хроматик рангга очроқ кулранг кўшсак, унинг жозибалилиги пасайиб, нурсизланади. Бу ҳол рангнинг кам тўйинганлигидан, яъни унинг таркибида бўёқнинг камайганлигидан дарак беради. Демак, рангнинг тўйинганлиги ёки тўйинмаганлиги деганда унинг кул рангга нисбатан рангдорлик даражаси, тозалигини тушиниш керак. Ранг доираси икки тенг бўлакка бўлинса, биринчи ярмида қизил, зарғалдоқ, сарғиш, сариқ ранглар, иккинчи ярмида эса ҳаво ранг, зангори кўк, бинафша ранглар жойлашади. Доиранинг биринчи ярмидагилар илиқ ранглар, иккинчи ярмидаги эса совуқ ранглардир. Бундай номланишига сабаб қизил, сариқ ранглар оловни, қизиган темирни, чўғни эслатса, ҳаво ранг, зангори, яшиллар эса музни, сувнинг рангини эслатади. Иккита спектр ранги устма-уст туширилса, ранглар бир-бирига қўшилиб мураккаб ранг ҳосил бўлади. Қизил ранг, ҳаво ранг ва бинафша ранглар билан қўшилганда чиройли тусдаги пушти, тўқ қизил, сафсар рангларни ҳосил қилади. Қўшилганда оқ ранг берадиган спектрли ранглар қўшимча ёки тўлдирувчи ранглар дейилади. Чунки улар оқ ранг ҳосил бўлгунга қадар бир-бирини тўлдиради. Бундай рангларга сариқ, ҳаво ранг, қизил, зангори, яшил ва бинафша ранглар киради. Бўёқларнинг қўшилиши билан спектрвий рангларнинг қўшилиши орасида фарқ бор. Учта асосий спектрал ранг: қизил, яшил ва ҳаво ранг қўшилганда оқ ранг ҳосил бўлади. Асосий қизил, сариқ ва ҳаво ранг бўёқлари қўшилишидан эса қора ранг ҳосил бўлади. Спектрнинг сариқ ва ҳаво ранглари қўшилиши натижасида оқ ҳосил бўлади. Бироқ сариқ ва ҳаворанг бўёқларни аралаштирсак яшил ранг ҳосил бўлади. Демак, иккита рангни оптик аралаштириш натижасида оқ ёки унга яқин ним кул ранг ҳосил

киладиган ранглар ўзаро тўлдирувчи, яъни, кўшимча ҳисобланади. Масалан, тўқ қизил ва яшил, зангори ва зарғалдоқ, қизил, сариқ, ҳаво ранг, сарғиш яшил ва бинафша ранглар ўзаро тўлдирувчидир. Тасвир билан чизиладиган нарсани, холат ўртасида тўла ўхшашлик бўлиши учун уларнинг ранг нисбатларида ҳам ўхшашлик бўлиши шарт. Тасвирий санъатда акварель бўёқлар билан ишлаш салмоқли ўринни эгаллайди. Акварель-рангтасвирнинг энг нозик турларидан бири. Қадимдан акварель ўзининг нафислиги ва рангларнинг ёрқинлиги билан кўпгина рассомларни қизиқтириб келган. Рангтасвир ишлашда унинг қонун-қоидаларини, усул ва технологиясини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга вазифалардандир десак хато бўлмайди. Шундай зарур шартлар қаторига ахроматик ва хроматик ранглар ҳақидаги билимлар ҳам кириши табиийдир. Кўзимиз кўра оладиган табиатдаги ҳамма рангларни шартли равишда иккига: ахроматик ва хроматик рангларга бўлиш мумкин. Оқдан тўқ қорагача бўлган ранглар ахроматик рангларга (оқ, кул ранг, қорамтир, қора, тўқ қора) қолганлари эса хроматик (қизил, сариқ, кўк ва хоказо) рангларга киради. Хроматик ранглар ўз навбатида, шартли равишда яна иккига, иссиқ ва совуқ рангларга бўлинади. Иссиқ рангларга олов, қуёш, қизилган нарсаларнинг рангини эслатувчи қизил, сариқ, зарғалдоқ ранглар киради. Муз, ҳаво, сувларнинг рангини эслатувчи кўк, мовий, бинафша ранглар совуқ рангларга киради. Яшил ва бинафша ранглар гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ рангларга кириши мумкин. Чунки яшил ранг сариқ ва кўк рангларнинг аралашмасидандир. Бинафша эса қизил ва кўк рангнинг аралашмасидан ҳосил бўлади. Кўриниб турибдики, бу ранглар иссиқ ва совуқ рангларнинг аралашмасидан ҳосил бўлган. Аралаштиришда иссиқ ранг миқдори совуқ ранг миқдorigа нисбатан кўпроқ бўлса, ҳосил бўлган ранг иссиқ ранг қаторига, совуқ ранг миқдори кўпроқ бўлса, совуқ ранглар қаторига ўтиши мумкин. Худди шундай бинафша рангда қизил ранг кўпроқ бўлса иссиқ, кўк ранг кўпроқ бўлса совуқ ранглар қаторига киради. Рангларнинг табиийлигини тасвирда тўғри бажариш анча қийин иш. Бунга жиддий меҳнат, нозик дид ва зўр мушоҳада орқали эришиш мумкин. Айниқса натюрмортдаги буюмларнинг оч-тўқлик даражаларини фарқлашга, ундаги тус бирлигини тушунишга ўрганиш учун натюрмортни битта рангда тасвирлаш катта аҳамиятга эга. Бир рангда ёзиш усули гризайль деб аталади. Гризайль усулида расм ишлаш турли ранглар воситасида иш усулига ўтиш учун тайёргарлик босқичи бўлиб, унда мўйқаламни ишлатиш йўллари ва акварель бўёқларининг хусусиятларини ўрганиш учун имконият яратади.

Тадқиқот жараёнида кузатилишича, ранг инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этувчи ҳодисадир. У турли вазиятларда одамга турлича таъсир кўрсатади. Шунинг учун биз айрим пайтларда рангларни “қувончли” ва кайфиятимизни тушкунлигини ифода этиш мумкин бўлган “хира ранг” деб аташимиз бежиз эмас. Инсонлар қадим даврлардаёқ рангнинг ана шундай хусусиятларини инобатга олиб, ўз фаолиятларида унумли фойдаланиб келганлар. Айниқса, рассомлар унинг бу хусусиятларидан усталик билан фойдаланганлар. Асарларга ҳар хил ранглар билан жило бериб, одамлар кайфиятига турлича таъсир кўрсатадиган тасвирлар яратишга эришганлар. Шунинг учун тасвирий санъатнинг жуда кўп турлари ва жанрларида рангларни ишлата билиш жуда катта аҳамиятга эгадир.

Табиат инъом этган ранглар бисёр. Ҳар ким ўзига ёққан рангда либос кийишни, унга мослаб туфли, сумка, ҳаттоки соч турмагигача алоҳида эътибор беришни хоҳлайди. Баъзилар учун хона рангидан тортиб, жиҳозларнинг рангигача ўз дидига мос бўлиши муҳим аҳамият касб этади¹.

1.3. Санъат асарларидаги композицион ечим.

Тадқиқот натижалари шунни кўрсатадики, рангтасвир асарларини яратишда, бадиий воситалар билан бир қаторда композиция ҳам муҳим ўринга эга. Маълумки, тасвирий санъатда рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик ва меъморлик каби турлар мавжуд бўлиб, уларда композиция муҳим аҳамиятга эга ва у ҳар қандай тасвирий санъат асрининг негизини ташкил этади.

Композиция – бу предметлар бўлакларини солиштириб, маълум тартибда яхлит жойлаштириш, ғояга мувофиқ ижод қилиш, баён қилиш демакдир. Композиция орқали рассом асардаги мазмуннинг муайян таркибдаги чизик, шакл, ранг ва бошқа воситалар орқали томошабинга таъсир кучини оширади. Унинг элементларини ўзаро боғлаб жой-жойига қўяди, фазовий кенгликни яратади. Ҳар бир тасвирий санъат асари маълум композицияга эга бўлади. Композиция тузишнинг ўзига хос қонун-қоидалари, восита ва услублари мавжуд. Унинг восита ва услубларини батафсил ўргатувчи "Композиция" фани ҳам мавжуд. Тасвирий санъатда композициянинг асосан уч тури амал қилади. Улар фронтал композиция, ҳажмли композиция, чуқур-фазовий композициядан иборатдар.

1. Фронтал композицияда тасвир текислик юзасида ишланади. Улар рангтасвир, рельефли ҳайкаллар, биноларнинг олд қисми — фасадидаги

¹ Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.

тасвирли нақшлар, тасвирлар бўлиши мумкин.

2. Ҳажмли композициялар уч ўлчамга эга тасвирлар бўлиб, уларни ҳар томондан кузатиш мумкин. Улар асосан юмалоқ хайкаллар, амалий санъат буюмлари, меъморчилик биноларининг моделларида намоён бўлади.

3. Чуқур-фазовий композициялар кўпроқ турар жой ва жамоат биноларининг ички кисмини, хусусан уй ички хоналари, жамоат жойларининг фойеси, театр сахнаси кабиларнинг лойиҳаларида кўзга ташланади.

Рангтасвир композициясига келсак, у тасвирий санъатда катта ўринни эгаллайди. Бунга сабаб тасвирий санъат олдига қўйиладиган вазифаларнинг аксарияти, хусусан кишиларда бадиий дид, тафаккур ва хотирани ўстириш, дунёқарашни кенгайтириш, тасвирий санъатни ҳис этиш малакаларини ривожлантириш рангтасвир композициясининг асосини ташкил этади. Рангтасвир асарларидаги композицияни тузиш тамойилларини пухта билиш рассомлар учун ниҳоятда зарурдир.

Юқорида таъкидланганидек, рангтасвир композицияси картина ишлашдаги мураккаб жараёнлардан ҳисобланади. Композиция қонунлари дейилганда биринчи галда бир бутунлик ёки асар деталларининг ўзаро боғлиқлиги қонуни, композициядаги деталларнинг асар ғоясига мувофиқлиги қонуни, мувозанат қонуни, картинада янгиликнинг бўлиши, контрастлар қонуни, ҳаётийлик қонуни кабилар назарда тутилади. Композиция қонунлари ҳақида гапирганда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, асар деталларининг ўзаро узвий боғлиқлиги қонунига кўра, асар ғоясидан келиб чиққан ҳолда унинг мазмуни ишонарли талқин этилиши учун унда барча мавжудотларнинг бири-бири билан алоқадорликда тасвирланиши талаб этилади. Акс ҳолда асарнинг томошабинга таъсири бўлмайди. Композиция қоидалари дейилганда эса ритм, композицион марказнинг бўлиши, деталларни симметрик ёки ассиметрик жойлашинуви, композицияда ҳаракат, турғунлик, планлилик, паралеллик кабилар назарда тутилади.

Композиция услублари дейилганда тасвирни маҳобатли тарзда ифодалаш, фазовий тасвирлаш, деталларни тик, ётиқ диагоналлар бўйича тасвирлаш кабилар тушунилади. Масалан, В.Суриков «Бояр аёл Морозова» номли асарида композициядаги ҳаракатни кўрсатиш учун деталларни диагонал йўналиши бўйича жойлаштирган. Композиция воситалари дейилганда эса чизик, оқ ва қора ранглар, ранг доғлари, чизикли ва ҳаво перспективаси қоидалари асосида тасвирлаш тушунилади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тасвирий санъатда композиция қонун ва қоидалари инсониятнинг ибтидоий тараққиёт давридан бошлаб шакллана бошлаган. Ибтидоий давр одамлари ҳаётни зеҳн билан кузатсаларда, композиция сезгиси жуда бўш ривожланган. Бундай ҳолатни бизнинг давримизгача етиб келган қоятош тасвирларидаги одам гавдаси ва хайвонларнинг тартибсиз, алоҳида тасвирида кўришимиз мумкин. Мазмун ва ғояни композициянинг маълум воситаларида очиқ бериш: кўриш нуқтаси уфқ, фазовий узоқлашиш, шунингдек, композиция маркази, асосий ва иккинчи даражали предметлар ёруғлиги, тус, ранг, колорит муносабатларига риоя қилишдан иборат.

Санъат асарларидаги композицион ечим, мутаносиблик ва ритм воситаларини бадиий ҳис қилиш: Инсон санъат билан жуда қадим замонлардан шуғуллана бошлаган. Санъат кишиларнинг меҳнат жараёнининг ажралмас қисми эди. Одамлар ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ санъатнинг моҳиятини тушунишган, унга ижтимоий онг шаклларида бири деб қарашган. Инсон ўз бадиий асарларида ҳаётда муҳим, зарур деб билган нарсаларини акс эттирган. Тасвирий санъат инсон ижтимоий ҳаётининг ажралмас бир қисми ва эҳтиёжга айлангач, у ўз асарларида жамоа интилишларини ифодалайдиган, акс эттирадиган бўлди. Тасвирий санъат ҳаётни билиш, уни алоҳида воситалар ёрдамида акс эттириш ва жамоага муайян таъсир кўрсатиш орқали ижтимоий онг шаклларида бирига айланди, унга фақат борлиқни ўзлаштирувчигина эмас, балки инсонни янги билим ва образли тасаввурлар билан бойитувчи қудратли бир куч деб қаралди.

Тасвирий санъатнинг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётни акс эттиради, дунёни билишда инсонга ёрдам беради, уни ғоявий ва эстетик жиҳатдан тарбиялайди. Тасвирий санъат асарлари инсон учун битмас - туганмас маънавий бойликдир. Қадимий жамоа ҳаётини археологик қазилмалардан топилган буюмлар ва ўша давр одамларининг қўли билан яратилган тасвирларни кўриб, улар ҳаёти тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин.

Бу жиҳатдан ўн минг йиллар илгари яшаган, номаълум рассомлар томонидан ишланган ов манзаралари алоҳида аҳамиятга эга. Ибтидоий одамнинг қандай ов қилганини, ўша вақтлардаги ёввойи хайвонларнинг турларини биз Ўзбекистоннинг Термиз шаҳри яқинидаги Заравутсой дарасида топилган тошга ўйиб ишланган тасвирлар ёрдамида тасаввур этишимиз мумкин. Рассомнинг табиат фарзанди эканлиги ва бу фарзанд

табиатнинг ранг -баранг қирраларини акс эттиришга бўлган интилиши ана шу қадимги даврлардан бошланди ва турли рассомлар ижодида давом этди. Масалан, Сибир ёки Россиянинг ўрта минтақаси табиати гўзаллигини И.И.Шишкин, И.И.Левитан каби рассомлар асарларидан билиб олишимиз мумкин.

Дунёни бадиий идрок этишнинг ўзига хос белгилари бор, лекин у дунёни илмий билишдан кескин фарқ қилмайди. Воқеликни билиш хис этишдан бошланади. Ҳис этиш борлиқни бадиий идрок этишнинг манбаидир. Масалан, манзарачи рассом полотнода баҳорнинг уйғонишини тасвирламоқчи дейлик. Ижодкорда турли ҳислар таъсирида баҳор тушунчаси пайдо бўлади. Бу гулу - лолаларга бурканган баҳор кўриниши. Ариқларнинг шаркираб оқиши, ўрмонларнинг шовуллаши, қушларнинг сайраши, энди сабза уриб келаётган майсаларнинг ям-яшил ранги кўз олдига келади, уни рассом ички рух билан хис қилади. Манзара чизмоқчи бўлган рассом учун фақат хис этишнинг ўзигина кифоя қилмайди, албатта. Табиатдаги муҳим ҳодиса ва деталларни оқилона равишда танлаш лозим, чунки бу ҳодиса ва деталлар табиат воқелигини тўла-тўқис таърифлаб беради. Рассом ўз асарига маълум бир ғояни сингдиради ва унинг ҳаққонийлигини томошабин билан бирга текшириб кўради. Томошабин унинг ҳис-ҳаяжони ва фикри-ўйини қабул қилади ёки инкор этади, қахрамонларини севиб қолади ёки инкор этади.

Агар рассом тажрибаси, уй -ҳаёллари, ҳис - туйғулари томошабин уй-ҳаёлларига тўғри келмаса, рассом томошабин хис этаётган нарсаларни акс эттирмаса, ҳаётнинг томошабин билмаган, лекин билгиси келган жиҳатларини очиб бермаса, бундай асар рассомнинг тор субъектив карашларинигина акс эттирган бўлади. Бинобарин, бундай асар кенг томошабинларга ҳеч қандай фойда келтирмайди, унга тушунарли бўлмайди.

Фикримизча, томошабин суратларни шунчаки томоша қилгиси келгани учун томоша қилмайди. Томошабин бирор сурат ёки тасвирий санъат асарини бирор янгиликни билиб олиш, бирор нарсани ўрганиш, ҳаётий тажрибасини орттириш учун томоша қилади. Ҳақиқатан ҳам, бадиий кўрғазмаларда кўпдан-кўп асарлар томоша қилинар экан, унда рассомнинг услубигина ўрганилмай, уларнинг композицион талқинига ҳам эътибор берилади. Бинобарин бундан эстетик завқ олинади, кўшимча билим, тасаввурлар ҳосил қилинади. Томошабин рассомнинг нафис санъат асарларига қараб, кўпчилик бормаган ва кўрмаган шимолнинг шафқатсиз

табиати, узоқ мамлакат кишиларининг ташқи қиёфаси ва характерлари ҳақида тасаввурга эга бўлади. Кўрғазмага қўйилган кўпгина асарлар томошабинларни маънавий, эстетик жиҳатдан бойитади, турли халқларнинг маданияти ва турмуши билан таништиради, шунингдек, меҳнат ва қаҳрамонликка илҳомлантиради. Шунини ҳам айтиб ўтмоқ лозимки, томошабин одатда ташқи кўриниши билан эмас, балки, чуқур мазмуни билан жалб этувчи, фикр — мулоҳаза қўзғатувчи, билмаган нарсасини ўргатувчи асарлар олдида тўхтайд².

Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, илғор дунёқараш позициясида турувчи рассомлар яратган асар ҳаётга катта таъсир кўрсатиши мумкин. Шу маънода, санъат борлиқни, инсон меҳнати ва турмушини акс эттирибгина қолмай, уларнинг таркиб топишига ҳам таъсир этади, кишиларни тўғри йўлга бошлайди, маданий, маънавий ва эстетик жиҳатдан инсонни тарбиялайди. Рассом асар яратар экан, у бўёқ ва махсус усуллар, сюжет танлайди, композиция, колорит, ёруғлик масалаларини ҳал қилади, яъни ўзига хос воситалар билан воқелиқни умумлаштиради, тасвирлаган образлари орқали ҳаётда содир бўлган воқеани фақат тушунишгагина эмас, ҳис этишга ҳам ёрдам беради. Бундай эмоционал шаклда ифодаланган ғоянинг инсонларга таъсири кучли бўлади. Рангтасвир асарлари орқали ҳаётни кўриш, образли идрок этиш мумкин.

Тадқиқот жараёнида аниқланишича, рассом бирор воқелиқни акс эттирар экан, унга ўз муносабатини билдиради, баҳо беради, у ҳақда фикр юритиб, ўз ҳукмини чиқаради. У санъат асарида муҳим ҳаётий воқеаларни ғоя ва мазмун жиҳатдан бадиий юксак ва рагон шаклда кўрсатишга, бадиий ечим воситалари орқали мукамал композиция яратишга интилади. Юқорида эслатиб ўтган асарларда воқелиқдаги ҳодисаларнинг рассом идеалига мос тасвири бадиий асар мазмунини ташкил этади.

Кўриб чиқилган адабиётлар таҳлили шунини кўрсатадики, рангтасвир асарини яратиш жараёнида мазмун ва шакл асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Тасвирий санъатда шаклнинг муҳим элементларидан бири композициядир. Яъни бадиий асар ғоясига уйғун равишда айрим қисмларининг жойланиши, асарнинг умумий тузилиши композицияни ташкил этади. Бир мазмуннинг ўзи турли шаклларда ифодаланиши мумкин.

Мавзунини ифодалайдиган асосий воқеа-сюжет ҳам бадиий шакл элементларидан бири ҳисобланади. Асар колоритида, унинг кенг жиҳатдан

² Худайбергенов Р. Тасвирий санъатда ранг. – Тошкент. ТДСИ ўқув босмаҳонаси, 2004.

ҳал қилиниши, асар мавзусини аниқ ишланиши кабилар муҳим аҳамият касб этади. Шакл ҳам, ғоя ҳам бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди, улар ҳар доим ўзаро бир-бири билан боғлиқлир. Бу икки элемент бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли, иккаласи бир-бирига мос тушгандагина рассом ғояси тўғри тушунилади ва томошабинга етиб боради. Масалан, рассом кувноқ бир картина яратмоқчи бўлди дейлик. Ижодкор унда маълум бир ғояни ифодалашни лозим бўлган, лекин рассом композицияни ифодасиз, тушунарсиз тарзда ҳал қилди. Ундан ташқари, айрим персонажлар тасвирини шунчалик ноаниқ, пала-партиш чиздики, натижада сурат қаҳрамонлари хунук бўлиб чиқди. Рассом қуёш нури, бўёқларнинг ёқимли гаммаси ўрнига ўринсиз, қорамтир колоритни танлади. Табиийки, бу номутаносибликда асар рассом ўйлаганининг акси бўлиб чиқади. Демак, асар шакли қанчалик пишиқ, мукамал бўлса, бадиий асар одамларга шунчалик кучлироқ таъсир этади. Аммо аксинча ҳам бўлиши мумкин: рассом ўз асари учун мутлақо тасодифий, аҳамиятсиз мавзунни танлаб оладию, лекин персонажларни бўрттириб, ёрқин тасвирлайди, суратдаги ҳар бир детални эринмай пухта ишлайди. Шунга қарамай, асар томошабинни ҳаяжонлантормайди, уни мафтун этмайди. Бунда ҳам шакл билан мазмун ўртасида узилиш мавжуд, ҳатто шакл мазмундан юқори кўйилади, аслида эса санъатда мазмун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмоғи лозим.

Бадиий асардаги асосий жиҳат мазмун бўлиб, шаклни яратади. Рангтасвир устаси учун инсон чеҳраси, қалби, ҳаётининг драма, табиат таассуроти унинг ҳаёти ва ғояси, тарих руҳи мавзуга айланиши лозим. Масалан, машҳур рус рассоми И.Е.Репиннинг фикрича, бўёқлар-рассом учун ўз фикрининг ифодаловчи қуролдир. У қуруқ санъатнинг санъат учун хизмат қилишига қарши чиқиб, санъатда биринчи ўринда мазмун туриши кераклигини алоҳида таъкидлайди. Унинг бутун ижоди бунга ишончли гувоҳдир.

1.4. Мутаносиблик ва ритм воситаларини бадиий ҳис қилиш

Рангтасвирда мутаносиблик: Муносабатлар қонуни - бу рассомларнинг кашфиёти эмас. Муносабатлар қонуни - бу атроф - муҳит, унинг шакли, рангини ва борлиқни нигоҳ билан идрок этиш физиологияси ва психологияси қонунидир ва у фақат натурани эмас, балки чизматасвирни, тусли ва рангли тасвирни идрок этишда рассом тасаввурида (тегишли тарзда) намоён бўлади.

Атрофимиздаги нарсалар фақат конструктив қурилмаси билангина эмас,

балки ўзининг мутаносиблиги билан кўз олдимизда намоён бўлади. Мутаносиблик - бу катталиклар (ўлчамлар) муносабатидир. Биз «баланд уй ёки паст қурплма», «озгин ёки семиз одам» деганимизда ўлчам нисбатлари, характери мутаносиблик хусусиятини назарда тутамиз.

Турмушдаги барча ашёлар баландлиги, эни, катталиги жиҳатдан бир - биридан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам натюрморт, портрет, инсон танаси кабилар тасвирланаётганда улар бир - бирига нисбатан олинади. Хусусан, портрет санъатида юз, бош ва тананинг умумий мутаносиби, ўлчамлар нисбати, хусусиятларига эътибор берилади. Натурани кўра олиш ва ундаги катталикларни мутаносиб равишда юзада ифодалаш рассомнинг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Шундай қилиб тасвирдаги ҳар бир ашёнинг ўлчамлар нисбати мутаносиблиги қоғозда тўғри жойлаштирилса тамошабин ҳар бир нарсани таниб олади. Негаки унинг тафаккурида ана шу нарса ҳақидаги тасаввур аввалдан шаклланган.

Маълумки рассом ҳар бир нарсани табиий катталигида тасвирлаши шарт эмас. Тасвирда уларнинг ўлчамлар нисбати мутаносиблигини бериш кифоя қилади. Инсон бошини 2 - 3 марта катта ёки 20 - 30 марта кичрайтирилган ҳолда тасвирлаш мумкин. Телевизор экранда барча нарса бир неча баробар кичрайтирилган бўлса, киноэкранда катталаштирилган бўлади. Аммо ҳар иккала ҳолатда ҳам тасвирлар ҳаққоний идрок этилади.

Биз учун одатий бўлиб қолган воқеликдаги шакл ва объектларнинг ўлчамлар нисбати бузилса ҳаққоний тасвирга эга бўлмаймиз. Агар 10 марта кичрайтирилган уй олдидаги одамни суратга олинса, у ниҳоятда катта кўринади, ичкаридаги ашёлар ўлчами катгайтирилса одам лилипутга ўхшаб қолади.

Нарсаларни табиий ҳолатдан чиза туриб уларни айнан табиий катталигида тасвирлаш шарт эмас, фақат қоғозда катталик бир - бирига нисбатан тўғри бериш кифоя қилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, буюм ва шакллар бир нуқтадан туриб қаралгандаги, яъни перспективадаги ўлчамлари нисбатини сақлаган ҳолда тасвирлашни назарда тутмоқ керак.

Одатда шакллар ўлчами тасвирланаётганда, асли(натура ҳақиқий ўлчами)нинг ўлчамидан кичикроқ тасвирланади. Шунинг учун шакллар гуруҳининг умумий ўлчам бирлигини танлаш вазифаси туради. Ана шунда буюм ва шаклларнинг ўлчамлари нисбати бир - бирига мос келиб, тасвир

ҳаққоний ўхшаши мумкин. Ўлчам нисбати муносабатлари идрок қилнш конуни фақат чизматасвирда эмас, балки рангтасвирда ранг ва тус нисбат муносабатлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Тусли тасвир, гризайлда ишланган чизматасвир ва рангтасвир ёруғлик-соя муносабатларини тузилишга, натуранинг нигоҳий образ нисбатларига асосланади. Энг ёруғ ва энг қорамтир қисмларини тасвирлаётганда уларнинг бир-биридан қанчалик оч ёки тўқ ранг нисбатларини натурага нисбатан сақлаш муҳим аҳамиятга эга.

Демак, ранг бирлиги ва бўёқлар мувофиқлиги барча ҳолатларда асосий ёки акс этаётган ёруғлик манбаининг спектрал таркибига боғлиқ. Шунинг учун рассом натурадан асар ишлаётганда маълум бир тус ва ранг қамровида умумий ранглар муносабатини тиклабгина қолмасдан, ранглар узвийлигини ёддан чиқармайди.

Шундай қилиб рангтасвирда-ранг тасвирининг барча жиҳатлари ўзаро алоқада намоён бўлади. Рангларнинг бойлиги ва мувофиқлиги унинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Этюд ёки картина ранги қуйидагилар билан белгиланади: ҳажми, шакли беришда ва маконни ифодалашда рангларнинг бойлиги ва хилма -хиллиги; ёритилганликнинг умумий тус ва ранг ҳолатини ҳисобга олган ҳолда натурада асосий ранг муносабатларининг мувофиқлиги; натурадаги рангларни бирлаштирувчи ёруғлик ранги таъсирини бериш.

Асарда юқоридаги вазифаларни бажариш бадиийлик вазифасини ҳал этиш билан баробардир, шунда рангнинг эмоционал таъсирчанлигига эришилади. Ёритилганликнинг ҳақиқий шароитини акс эттириб, бу шароитда натуранинг ҳажмий, моддий, маконий сифатларини талқин этиб тасвирнинг ранг қурилмаси, перспектива, нур-соя, ёруғлик каби бадиий воситаларнинг ўз ўрнида ишлатилиши-тамошабин хиссига таъсир қилади, маълум бир кайфият беради, эстетик хиссиётлар уйғотади.

Ритм ва мутаносиблик композиция элементлари ва бутунлик ўртасида нозик созланишни яратади. Барча ўлчамларни бу тизимга солиш натижасида бадиий ҳис қилиш жараёнини осонлаштирадиган уйғунлик ҳосил бўлади.

Ритмикликнинг композицион принципи алоҳида ритмларнинг ягона ритм ҳаракатга мувофиқлашувини тахмин қилади. Ўзаро тартибга солинган ритмлар бир-бирини бойитади ва умумлашган ҳолда шизига хос ритмик пулсация –композиция ритмини ҳосил этилади. Рангтасвир ва график асарларда ритм яширин шаклда, плакатда эса нисбатан очиқ шаклда кўринади.

Ритм аниқ тузилган такрорланиш системаси мавжуд бўлган нақш асосида ўтади. Дастгоҳли санъатда ритм қисмлар мутаносиблиги, шаклнинг ритмик қурилишида акс эттирилади, бу эса асарнинг ўйғунлигида ўз ифодасини топади.

Истаган бадиий асарнинг композициясида ишлаётган рассом, ҳоҳ у меъмор, ҳоҳ у ҳайкалтарош ёки рангтаъсирчи бўлсин, ритм сингари композицион воситасиз ишни тасаввур эта олмайди. Ритм бир тарафдан инсон ҳиссиётларига кучли таъсир ўтказувчи восита бўлмаса, иккинчи тарафдан асарнинг мазмуний функциясини ифода этувчи восита ҳисобланади.

Ритм-бу композиция элементларининг бир текис, узлуксиз, кетма кетлиги ҳамда вақт ва фазода уларни бирлашиш тартибидир. Ритм композиция элементларининг ва улар орасидаги масофа (интервал) ларнинг такрорланиш қонуниятини англатади. (интервал элементлар орасидаги масофа). Асар ритми бу нафақат ўхшаш, балки бир бирига ўхшамаган, узок жойлашган предметлар кетма кетлигидир. У такрорланувчи чизиқлар, ранг доғлари, нур ва соя ҳамда ҳоказолар кўринишида бўлади. Ана шу факторлардан бири бўлиб, асардаги ритмликни ўзи орқали белгилаб беради. Тенг элементлар кетма кетлиги кўринишидаги ритм тенглиш интерваллар билан белгиланади ва у одатда метр деб юритилади. композицияда ритм ва метр бирлашганини кўп маротаба кўриш мумкин. Шунингдек ранг ҳам ритм ҳосил қилувчи омил (фактор) сифатида эътиборга олинади, чунки чизиқлар ритмидан ташқари, матода рангни тақсимловчи маълум рангтонал (рангтусли) қонуниятлар мавжудлиги кўзга ташланади. Ритм бир нечта турга ажратилади: чизиқли, ранг доғли, пластик масса ритмлари ва бошқалар.

Чизиқли ритмга мисол сифатида ўрта асрларга хос Варахша саройи деворларига ишланган суратлардаги фил устидаги йиртқичлар билан жанг қилаётган чавандозлар саҳнасини келтириш мумкин. Ҳар томонга ҳилпираётган тасмалар йиртқич, фил ва инсон жуссаларининг синуссимон ритмида такрорланади.

Пластик ритмнинг классик намунаси сифатида В. Суриковнинг “Бойвача Морозова” асарини келтириш мумкин. Асар марказида тиззалари букилган ҳолатда ўтирган аёлни, деярли шундай ҳолатда турган гувоҳлар фигураларининг ҳаракати тўлдириб туради.

Ранг ритми меъморчиликда готика ибодатхоналаридаги витраж

композицияларида яққол кўринади. Тилга олинадиган навбатдаги элемент-мутаносибликдир.

Мутаносиблик принципи композициянинг барча томонларини, тасвирланган предметларнинг барча хусусиятларини жуфт муносабатларда яхлитлик билан боғлайди. Бу узунлик ва майдон, пластика ва масштаб ва ҳокозолардир. Мутаносиблик тушунчаси предмет қисмларининг ўлчам борасидаги ўзаро муносабатларни изоҳлайди. Хулоса қилиб айтганда, мутаносиблик(пропорционаллик) – бу яхлитлик ва деталлар ўртасидаги нисбатдир. Мутаносиблик айниқса ҳайкалтарошликда муҳим ўрин эгаллайди. Чунки классик санъатда инсоннинг бош қисми гавдага, қўл, кафтига ва бошқаларга бўлган нисбийлик қонунларини ишлаб чиқади.

Тасвирий санъатда композицион қонун, принцип, восита ва бадиий тимсол тушунчаси билан бир қаторда композицион усул тушунчаси ҳам мавжуд. Композицион усул- бадиий тимсол тузилмаси (схемаси), конкрет композициядаги муҳим томонларининг қисқа изоҳидир.

Аю Дейнеканинг “Петроград мудофааси” асарида композицион усул матонинг устки ва пастки қисмларида турли томонга интилган жангчилар ва ярадорлар гуруҳини акс эттириш орқали оригинал даражага етган. Ушбу композицион усул асарнинг туб мазмунини ифодалайди.

Мувозанатлик қонуни симметрилик ва тектониклик яратилишига, ўзгарувчанлик қонуни пластиклик ва тоналликка, ўлчамлилик қонуни ритмика ва мутаносибликка (пропорционаллик) асосланганлигини кўраемиз.

Композицион усуллар ўз навбатида композицион воситалар ёрдамида очиб берилади.

Яхлитлик, бирлик қонуни – композициянинг асосий қонунидир. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти кираверишида Чингиз Ахмаровнинг “Тинчлик ва уруш” маҳобатли асарини томоша қилган инсон дастлаб композициянинг алоҳида сахналарини илғайди, сўнг унинг онгида бу сахналар бирлашиб, осуда ҳаёт ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилади. Ушбу сахналарни композициянинг пастки қисмида жойлашган ариқ тасвири ўзаро бирлаштиради. Деворий суратнинг ёрқин ифодаланиши қисми бўлиб икки деворнинг бурчагида тасвирланган йигит ва қиз тасвирлари ҳисобланади. Жанг сахналари – ёнаётган китоблар, қуролланган чавндозлар, кўрлар тасвирлари кўзга ташланади. композиция меъморий иншоотнинг қурилиши сахнаси билан яқунланади. Ч.Ахмаров яхлитлик хусусиятларини маҳорат билан қўллаган ҳолда композицияни мантиқни кўра олган. Композициянинг

хар бир қисми барқарор бўлиб, деворий суратлар бошқа қисмларига нисбатан бироз ажралиб туради.

Тасвирнинг чизиқлилиги(линиарность), шунингдек композициянинг чизиқли ва рангли ритмлари томошабин диққатини бир сахнама сахна осонгина олиб ўтади. Ранг доғлари эса диққатни сахнавий кўринишларини ёрқин ёритишга хизмат қилади. Композицияда ҳар бир элемент ўз вазифасига эга. Рангтасвир ва графика асарининг функционаллигини бадиий тимсоллари орқали очиб берилади.

Ҳамтобеъликнинг композицион қонуни асардаги барча мазмуний ва шакл ясовчи элементларнинг вазифаси қандай эканлигини ҳисобга олиб, уларни бир тартибга солади. У барча композицион принциплар асосида мавжуд бўлганига қарамай, ўз хусусиятларига, хусусан ҳажмлилик (масштабность) ва контрастлилик кабиларга эгадир.

Композициянинг асосий ва иккиланувчи элементлари ўзаро таққослаш натижасида ажратиб олинади. Композиция элементларининг кўлабий моҳияти албатта бир хил эмас. Масалан, функционаллик жиҳатидан улар ўсиш кетма кетлигини ҳосил қилса, унда рангтусилик ўлчамларига кўра иерархик кетма кетлиги бошқача бўлади. Шу тариқа қайсидир элементлар барча жиҳатларига кўра композицияда асосий элементлар сифатида аён бўлади. Айнан улар ҳамтобеълик принципига кўра яхлитликнинг асосий элементлари бўлиб саналади.

Композициянинг яна бир муҳим принципи – “олтин кесишма”дир. “Олтин кесишма”-бу мутаносибликнинг уйғунлигини излаш учун қулай усулдир. У қуйидаги формула бўйича қурилади-яхлитлик ўзининг катта қисмига, катта қисми эса яхлитликнинг кичик қисмига тегишли. Худди шу формуладан логарифмик спирал юзага келиб, у катталашиш мобайнида ҳам ўз шаклини ўзгартирмайди.

Уйғониш даври рассомлари муסיқий уйғунлик қонунларини тасвирий санъатнинг соҳаларига олиб ўтиш мумкин деб тахмин қилганлар. Хуш оҳангликни қидириш жараёни антик санъат даврда бошланган. Хуш оҳанглик асосини (тахлилий) аналитик йўл орқали мутаносиблаш ёки арифметик ва геометрик уйғунлаштириш ёрдамида аниқлаш мумкин. Олимлар антик асар санъатидан ташқари юнонларда визиул мутаносиблик тизимини муסיқий уйғунлик назарияси ташкил этган деб тахмин қилганлар. Меъморчиликнинг қотиб қолган муסיқа билан шоирона таққосланишини Гегель, Гёте, Шеллинглар ижодида учратиш мумкин. Фазовий санъатларни

математикалаштириш назарияси кўп жиҳатдан ўйғунлаштириш назариясидан келиб чиққан. Шунингдек бунга тана тузуми борасидаги ўлчамлар ҳам киради.

Буюк симо Леонардо да Винчи доира ва квадрат ичига инсон фигурасини жойлаштиради. Унинг асосида француз меъмори XX асрда Корбюзье ўз “модулар”ини ишлаб чиқди. Аммо, математика қоидаларига интилиш мавжудлигига қарамасдан, рассомлар математик аниқликдан йироқ бўлган мойбўёқ суртмалари ва ранг доғлари ёрдамидадунёни акс эттира олганлар.

Юқорида санаб ўтилган барча композицион, бадиий ва ифодавий воситалар ҳайкалтарошлик, меъморчилик, графика ва рангтасвир сингари фазовий санъатларнинг ҳар бир турларига хосдир.

Хулоса қилиб айтганда рангтасвир асарларида бадиий воситаларнинг ўрни жуда муҳим бўлиб, улар асар ғоясини, мазмунини, шакл ва композициянинг ўзига хос хусусиятларини кенгроқ ифодалашга ёрдам беради. Реал тасвирлаш методи эса, санъатда шаклни камситмайди, аксинча маҳоратини ўстиришга, санъат асарининг ғоявий ва бадиий даражасини тинмай оширишга чақиради.

Назорат саволлари

1. Ранг жилдорлиги ва туслар нисбати нима?
2. Рангнинг хусусиятлари деганда нимани тушансиз?
3. Бўёқ рангининг кучи нима?
4. Ранглар муносабати ва колорит ҳақида нималарни биласиз?
5. Рангларнинг инсон рухиятига таъсири нима?
6. Тасвирий санъатнинг рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик ва меъморлик турларида композициянинг аҳамияти нимада?
7. Композицияда чизик, шакл, ранг ва бошқа воситалар орқали томошабинга таъсир кучи.
8. Санъат асарларидаги композицион ечим, мутаносиблик ва ритм воситаларини бадиий ҳис қилиш айтиб беринг.
9. Мутаносиблик ва ритм воситалари ҳақида тушунча.
10. Пластик ритмнинг классик намунаси нима?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Худайбергенов Р.А. Композиция. - Т.: Шарқ, 2007. – 235 б.
2. Бобожонова Г.И. Фазовий санъатларни ҳис қилиш. – Т.: МРДИ. 200. – 26 б.

3. Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.
4. Худайбергенов Р. Тасвирий санъатда ранг. – Тошкент. ТДСИ ўқув босмаҳонаси, 2004.

2-мавзу: Асарлардаги нур, соя, ёруғлик хусусияларининг ҳис қилишга таъсири. Томошабин диққатини жамлаш.

Режа:.

- 2.1. Асарлардаги нур, соя, ёруғлик хусусияларининг ҳис қилишга таъсири
- 2.2. Ёритилганликнинг умумий туси ва ранглар ҳолати
- 2.3. Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари
- 2.4. Томошабинни жалб қилишда бадиий воситаларнинг аҳамияти

Таянч иборалар: санъат, композиция, мутаносиблик, ритм, бадиий ҳис қилиш, нур, соя, ёруғлик хусусиялари, тус ва ранглар ҳолати.

2.1. Асарлардаги нур, соя, ёруғлик хусусияларининг ҳис қилишга таъсири

Ижодкор томонидан картина яратилаётганда перспектива, ранг, нур-соя, ёруғлик каби бадиий ечим воситалари муҳим аҳамият касб этади ва асар ғоясини, мазмунини очиб беришга ёрдам беради. Рангтасвир асарларида композиция - қаламтасвир, ҳаво ва чизик перспективаси каби тасвирий бадиий воситалар ҳам қўлланилади. Унда асосий ўринни перспектива эгаллайди. Перспектива қонунларига асосан, мувозанат, симметрия, динамика вазифаларидан тўғри фойдалана билиш керак. Бирор буюмдан узоқлашганимиз сари буюмнинг ҳажми кичрайиб кўринади ва унинг ранги ҳам ўзгаради. Ҳаво таъсири остида ранг хиралашиб, ҳақиқий буюм рангидан фарқ қилади. Бир рангли буюмни бири яқинроқ, иккинчисини узоқроқда жойлаштирилса, биринчи буюм ранги иккинчисига нисбатан ёрқинроқ рангда кўринади. Иккинчиси хирароқ рангли бўлиб кўринади. Масалан, узоқда жойлашган яшил ўрмон кўк — кулранг бўлиб кўринади. Масофага қараб рангнинг ёрқинлиги ва туси ўзгариб боради. Узоқ-узоқда жойлашган буюмлар мовий рангда кўринади. Бу албатта томошабин ёки рассом билан буюм орасидаги ҳаво бўшлиғининг таъсирига боғлиқдир. Оч рангли буюмлар узоқлашган сари камроқ мовий рангда бўлса, тўқ рангли буюмлар кўпроқ мовий рангда кўринади. Буюмнинг ҳамма ранглари узоқлашган сари ўзининг

ёрқинлигини йўқотади, мовийроқ рангда кўринади. Контраст ранглар хиралашади.

Шундай қилиб, узоқдаги жисмлар яқиндаги жисмларга нисбатан чегаралари юмшаяди, ранглари сусаяди, туси ўзгаради. Буюм ранги ёруғлик ранги ва ёруғлик кучига қараб ҳар хил тусга бурканиши мумкин. Ўртача ёруғликда ранглар ёрқинлиги камроқ, кучли ёруғлик кучида ранглар очроқ, камроқ ёруғликда эса ранглар тўкроқ ва кам тўйинган ҳолда кўринади. Ёруғлик рангининг ўзгаришига қараб, яъни, эрталаб, кечқурун, қуёшли ёки булутли кун — кўкатлар, дарахт барглари, ер, уй томлари ранги ҳар хил тусланади. Эрта тонгда мовий ва кўк рангда, кундуз куни ҳар хил рангбаранг кўринишда, кечқурун қизғиш-зарғалдоқ рангда кўриниши мумкин. Электр чироғи ёруғда эса, ҳамма буюмлар сарғиш-зарғалдоқ рангга бурканади. Ой ёруғлигида буюмлар яшилсимон ва мовий совуқ рангларда кўринади. Ёруғлик рангини қишнинг қорли манзарасида кузатишимиз мумкин. Чарақлаган қуёшли куни оппоқ қор қизғиш рангда, сояда эса мовий-кўк рангда кўринади.

Тадқиқот кузатувлари шуни кўрсатадики, буюм ва шакллар бир нуқтадан туриб қаралгандаги, яъни перспективадаги ўлчамлари нисбатини сақлаган ҳолда тасвирлашни назарда тутмоқ керак. Одатда предметлар ўлчами тасвирланаётганда асл ўлчамидан кичикроқ тасвирланади. Шунинг учун буюмлар гуруҳининг умумий ўлчам бирлигини тўплаш вазифаси туради. Ана шунда буюм ва шаклларнинг ўлчамлари нисбати бир-бирига мос келиб, тасвир ҳаққоний ўхшаши мумкин. Ўлчам нисбати муносабатлари идрок қилиш қонуни фақат чизматасвирда эмас, балки рангтасвирда ранг ва тус нисбат муносабатлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Рефлекс ранги эса, буюм рангини ўзгартиради. Тасвирланаётган буюм ҳар хил равшанликда ва ҳар хил ранглар таъсирида бўлади. Асосий ёруғлик нуридан ташқари акс ёруғлик таъсир кўрсатади. Агар буюмнинг ёритилган қисмидаги рангни яримсоя ва соя қисми ранги билан таққосланса, уларнинг ранги ва тусидаги фарқини кўриш мумкин. Бунга сабаб соя қисмини ёруғлик нури акси, яъни, рефлекси таъсири остида бошқа ранг спектри ҳосил бўлади. Буюмга тушган ёруғлик нурининг буюм соя қисмида акс этган ёруғлик нури рефлекс деб аталади. Ҳар қандай буюмнинг бир-бирига қараган юзаси унинг ўзига хос кўзгуси ҳисобланади. Буюмлар ёнма-ён турганида бир-бирига ранги таъсир қилади. Бу ҳолатда рефлекс сезиларли даражада кўринади. Рефлекс буюм рангига ва тусига таъсир кўрсатади. Буюмлар ранги қанчалик кўп бўлса, рефлекслар ҳам

шунчалик ранг-баранг бўлади.

Тахлилий тадқиқотлардан кўриниб турибдики, тасвирий санъатнинг барча турларида ранг муҳим роль ўйнайди. Ранг гаммаси тасвирларни ишлаш жараёнида қўлланадиган тус ва рангларнинг ўзаро мувофиқ келишидир. Бу ҳолатни қуйидаги жонли мисол билан изохлаш мумкин. Масалан, рангтасвир асарларини ишлаш жараёнида ҳар бир ранг ва туснинг ўз эркинлиги ва тўқ-очлиги мавжуд. Уларни нечоғлик бир-бирига мосини топиб билиб, ўзаро мувофиқ тарзда қўлланилса, шунчалик тасвир сифатида аксини беради, маъно ташиш қувватига эга бўлади. Агар бўёқларни тасвир объектига зид ҳолда бирини жуда ёрқин, бошқасини нурсиз қилиб ўзаро боғлиқлигига мосламасдан ишлатилса, рангтасвир маъносиз ва таъсирсиз чиқиб қолади. Рангларнинг ёрқинлик кучи ва тўқ-очлигини худди табиатдагидек қилиб олиш ва тасвирларни ишлашда қўллаш жуда қийин. Шу сабабдан ҳам улар очроқ ёки тўқроқ гаммаларда тасвир объектига мос тарзда, маълум нисбатларда қилиб олинади. Мўлжалдаги олинган гаммага мослаб тасвирнинг энг тўқ ва энг оч қисмлари даражаси ҳам белгилаб олинади. Шунда ишланган тасвирлар яхлитлик, қизиқарлилик касб этиб, таъсирчан чиқади. Ҳар бир нарса ва ҳодиса тасвирланар экан, уни худди аслидагидек қилиб олиш мумкин эмас. Буни кўпчилик санъат назариётчилари ва рассомлар доимо таъкидлаб келадилар. Зеро табиатни тасвирлаш ундан олинган тасаввурнинг қай даражадалигига боғлиқ. Муҳими табиат кўриниши реаллиги тасаввурини образли тарзда ифода этса, ишонарли бўлса, шунинг ўзи кифоя³.

Манба ва адабиётлар тахлили шуни кўрсатадики, ўзбек рассомлари ичида ҳам рангга жуда эътиборли муносабатда бўладиган, унинг гўзал уйғунлигини ифодалаб бера оладиганлари кўп. Бундай уста, маҳорат эгаларига мўйқалам сохибларидан А.Волков, Ч.Ахмаров, Р.Ахмедов, Р.Чориев, В.Бурмакин, Б.Бобоев, Ж.Умарбеков, А.Мирзеаев, А.Икромжонов, А.Нуриддинов, О.Қозоқов ва бошқаларнинг асарларини мисол қилиш мумкин. Уларнинг кўплаб ажойиб асарлари фикримизни тасдиқлайди. Маълумки тасвирни ранг воситасида ишлаш жараёнида атроф-муҳит ҳолати муҳим аҳамиятга эга. Чунки чизилаётган объектга ёруғлик манбаи, атрофидаги бошқа буюмларнинг таъсири кузатилади. Улар ўз ранги, туси билан ўзаро мувофиқ ёки номувофиқ бўлиши мумкин. Рассом ана шундай ўзгаришларни чуқур англаб, таҳлил қилиб, сўнг ифода этиши керак. Акс

³ Алексеев С. О колорите. – Москва. Изобразительное искусство, 1974.

холда тасвир жонсиз, таъсирсиз чиқиб қолади. Шуъла («блик») ва рангли шуъла («рефлекс») натюрмортдаги деярли барча предметларда акс этиб туради. Айниқса ялтироқ сиртли предметлар сатҳида бу яхши сезилиб туради. Чунки улар ёруғликни ютмайди, балки ёғдуланиб қайтаради. Нурни ўзида сингдириб юборадиган сиртли предметларда акс шуълаларни баъзан сезиб олиш қийинроқ бўлади. Аммо уларни рассом илғаб олишни ва тасвирлашни доимо машқ қилиш керак. Бунинг учун ҳар бир рассом ўз билимини ҳам назарий ҳам амалий жиҳатларини китоб, қўлланмалардан ўқиб рангтасвир намуналарини музей ва кўрғазма залларида кўриб тажриба тўплайди.

Рассом ижодида рангнинг инсон томонидан бадий хис қилинишида эса, геометрик қонунлар, композицион ечимлар, ранглар гаммасининг уйғунлиги, мувозанат, перспектива, ритм муҳим ўринни эгаллайди.

Табиатни инсон тушуниш жараёнида ўзи учун янгидан- янги дунёнинг томонларини очди – ритм, симметрия, пропорция, мувозанат, қарама-қаршилик ва бошқалар мазкур тамойиллар устида раҳбарлик қилишда аввал онгсиз, кейин эса онгли тарзда атрофни ўраб олган дунёни англай туриб, сунъий яшаш тарзини яратади. Табиатдан ва инсон томонидан яратилган воқелик объектлари, унинг онгида, маълум ҳаяжонлар ҳамроҳлигида турғун образларни туғдиради. Бу рамзий геометрик қоматларнинг ассоциатив аҳамияти чизиклар, кўринарли шаклларни яратиш билан боғланган фаолиятнинг ҳамма турларида ҳисобга олинади. Вертикал қисмларнинг етишмаслиги - қандайдир ўйланмайдиган, чексиз, енгил, юқорига интилгандек қабул қилинади. Агар у қуйи қисмида кенгайишга эга бўлса ётиқ горизонтал асосида туради ва у қандайдир кўпроқ турғунликга эга. Горизонтал ишончлилиги, стабиллиги, ҳаракати ва ривожланиши билан асосийлашади. Диагонал чизик-динамикани рамзийлаштиради. Композицияга мос тарзда горизонтал ва вертикалдаги аниқ қурилмалар, турғунликка, статистикликка, тантанаворликка оғади, композиция диагоналлардаги ҳаракатга ўзгарувчанликка, нотурғунликка тортилади. Горизонтал композиция вертикалга нисбатан кўпроқ асосли оғирлашгандек кўринади. Тасдиқлашда ҳаққонийлигини тасдиқлаш кўпроқ даражада тўғри бурчакларнинг томонлари муносабатлардан ва ашёни унинг ичига жойлашишига боғлиқ.

Замонавий рассом ўзининг индивидуал ҳиссиётини ифодалаш учун таниш тушунчалар орасида толмай, уларни ўз тилига ўгиради ва лол

қолдирувчи ходиса содир бўлади, натижада у умуминсоний мазмунлар билан тўлдирилган ҳисобланади. Шундай қилиб асарнинг маъноси матннинг ўзи билан бевосита узвий тарзда ва ижодакорнинг ички дунёси билан боғланган. Бу ерда чегаралиликнинг диалектик ўхшашлик кучи ҳаракат қилади. Рассомлар воқеликни оддий тасвирлашдан қочишади, уларни ўз ички дунёси орқали тушуниш ва ифодалашга интилишади.

Ана шундай рассомлардан бири Василий Кандинский ҳисобланади. Кандинский рангларнинг семантикасини бўлғуси билимдони сифатида, ранглар аралшмасининг инсонга руҳий таъсирини асослайди. Рассомнинг фикрича, ранг соф жисмоний шунингдек, руҳий таъсирини амалга ошириши мумкин. Агар биринчи ҳолатда томошабин оддийгина қувонч ёки акс таъсирдан қониқиш сезгисини сезса, иккинчи ҳолатда бўёқларнинг руҳий кучини ҳис қилади. Ва у қалб тўлқинини келтириб чиқаради. Инсон қалби умум олганда тана билан муҳим боғланган⁴. Масалан; қизил ранг, Кандинскийнинг фикрича, қалбий тўлқинланишни келтириб чиқариш мумкин, яъни оловни чақиради қайсики қизил ранг айни вақтда олов рангидир. Бироқ бундай тушунтириш билан қониқиш мумкинми. Ассоциация аниқланиши бўйича бу руҳий воқеликлар ўртасидаги алоқа унинг таъсирида (ҳис қилиш, тасаввур қилиш) улардан бири воситасида бошқасини пайдо бўлишига сабабчи бўлади. Кандинский эса ранг - инсон қалбига бевосита таъсир қилиш мумкин бўлган восита деб ҳисоблайди. Шунингдек, В.Кандинский “Маънавий санъат ҳақида”ги монографиясида амалда бажараётган ишларини назарий жиҳатдан асослаб беришга ҳаракат қилган. Яъни рассом ранг, шакл каби воситаларнинг композиция мазмунини очиб беришдаги аҳамиятини назарий жиҳатдан очиб бера олган⁵. Бунга В.Кандинскийнинг 1921 йилда ишланган “Қизил доғ” ва 1933 йилда ишланган “Жигаррангдаги ривожланиш” номли таниқли асарларини келтириш мумкин.

Бугун санъатни ва умуман тасвирий санъатнинг функцияси хусусан шунчаки ўраб турган дунёни оддийгина акс эттириш эмас, балки инсоннинг, рассомнинг, ижодкорнинг ички дунёсини ойнадек акс эттиришдан иборатдир. Шунинг учун рассом ва томошабин биринчидан акс эттириш, иккинчидан бадиий асарни тўғри қабул қилиш учун тайёрланган бўлиши

⁴ Кандинский В. Точка и линия на плоскости. //перевод с немецкого Е.Козиной. Санкт-Петербург: изд. Азбука-Аттикус. 2015.

⁵ Кандинский В. О духовном в искусстве. // перевод с немецкого Н.Б.Маньковской. - Москва: изд. ООО Группа Компаний “РИПОЛ” классик, 2016.

керак, бунинг учун кам бўлмаган билим, шунингдек эмоционал ва онгли интилиш талаб қилинади. В.Кандинский Германияга эмиграциядан сўнг - Баухаусда геометрик шаклларни маълум даражада рангли ва ҳатто иссиқ хис қилишини ёзган. Унга горизонтал чизиқлар - қора ва иссиқ кўринган; вертикал чизиқлар - оқ, совуқ; диагонал чизиқлар - қизил, кулранг, яшил; тўғри бурчакли шакллар эса - қизил, ўткир-сарик, ўтмас-мовий туюлган экан.

Тадқиқот жараёнида аниқланишича, В.В.Кандинский мазкур муаммога кўпроқ мураккаб қарашни таклиф қилган. Биринчи навбатда бу жисмоний таъсирга эга бўлиб, уни инсонга икки хил таъсирни аниқлаган. Биринчиси ундан рангнинг гўзаллигига кўз мафтун бўлган ёки аксинча кучли зўриқишни хис қилган. Бу таассурот юзаки ва тез унутилади, агар сўз одатий нарсалар ҳақида бораётган бўлса. “Аммо музли совуқни, жисмоний сезишдек, агар у чуқурроқ сингиб кирса, кўпроқ сезгини чақиради ва у руҳий изтиробларни бутун занжирини чақириши мумкин”. Шунингдек, юзаки таассурот рангни изтиробгача ривожлантириши мумкин⁶. Бундан ташқари, бу жараён кўпроқ инсонларнинг ўзини ривожланиш даражасини шартлаган. Аммо паст қалбий хис қилинишда, ранг ноаниқ қабул қилинади. Масалан, ёрқин бўёқлар, тўқларга нисбатан кўзни кўпроқ ўзига тортувчи қобилиятга эга бўлади. Айни вақтда ёрқин аммо ҳаддан ортиқ зарарли ранг ноҳузурликни чақиради ва кўз дам олиши учун совуқ ҳаво рангни, яшилни қидиради. Рангнинг бадий, жисмоний таъсири физиологлар ва психологлар тажрибалари билан кўп мартаба тасдиқланган. Бироқ В.В.Кандинский белгилайдики, энг кўп юқори ривожланишда бу элементар таъсир кўпроқ чуқур таъсирга ўтади. У вақтда рангнинг инсонга иккинчи тур таъсири ҳақида гапириш мумкин. Ранг дунёни англаб етиш ва тартибга солиш воситаларидан биридир. У ҳар доим буюмнинг табиий аломати бўлиб хизмат қилмайди. Аммо қандайдир ғоянинг мавжудлигини билдиради⁷.

Инсонни руҳий фаолиятига рангнинг таъсири, ақл бовар қилмайдиган ходисадек туйилади. Шунингдек, маданиятда рангни ҳал қилувчи роли ҳақиқатдир. Аслида бу ҳамма ерда содир бўлувчи воқелиқдир. Шунинг учун инсон онгли жонзод сифатида, рангни табиатда ва санъатда тушунишга доим интилади. Рангни руҳият билан узвий алоқаси уни инсоннинг ҳатти ҳаракатига ва ҳатто жисмоний фаолиятига таъсир қилиш қобилияти қадимги даврлардан аниқланган. Бундан ташқари ранг феноменини руҳиятни тарихий

⁶ Кандинский В. Точка и линия на плоскости. //перевод с немецкого Е.Козиной. Санкт-Петербург: изд. Азбука-Аттикус. 2015.

⁷ Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.

индивидуал ва жамоавий нуқтаи назардан кўриб чиқиш мумкин⁸. Инсон томонидан 3та, яъни, қизил, оқ, қора рангларни биринчи бор ишлаб чиқилган. Академик Окладников фикрлари бўйича, қизил ранг илк бор аниқланган. Шунинг учун у инсон онгида олов, қуёш ва қузғи барглар билан бирга англонади.

Буюм шакли, ҳажмини, материалини, фазода жойланишини, юзасини ёруғлик ва соя орқали, унинг бир-биридан фарқланувчи туси ва уларнинг ранги, рангларининг бир-биридан фарқ қилиниши туфайли идрок қиламиз. Рангтасвирда буюмга рангда шакл беришда, унинг табиат муҳитдаги ранглар муносабатида акс этгириш катта аҳамиятга эга. Томошабин идрок қилиши, умуман рангларнинг бир-бирига муносабатига таянади. Рангтасвир асарини яратишда ёруғлик кучи нисбатидан ташқари, рангнинг ёрқинлик кучи ва ранглар мутаносиблигини кўрсата билиш керак. Шу билан бирга рангни тўғрилик нисбати, ранг кучи нисбати, ранг туси ва тури тўғрилигидан муҳимроқдир. Битта буюмлар тўплами (постановка) ни ишлаётган кўп рассомлар тасвирий ишида совуқ ранглар ёки иссиқ ранглар жилосида, шунингдек ёруғроқ колоритда ва қорамтир колоритда бўлиши мумкин. Бир гуруҳ буюмлар тасвири бир неча рассомлар ишида ранглар ёрқинлиги, ранг ва ранг тўғрилик ҳар хил кўринишда акс эттирилган ҳам бўлиши мумкин. Аммо ҳамма тасвирий ишда буюмлар ранги ва ёрқинлик кучи тўғри берилиши, ҳаққоний тасвирланиши лозим бўлади. Қандай бўёқлар ранг жилосини олмайлик, у равшанроқми ёки тўқроқ (тўйинган)ми ранглар фарқидаги уч хусусият ёрқинлик, ранг, тўғриликка амал қилиш шартдир. Акс ҳолда рангтасвир асари ҳаққоний таассурот қолдирмайди.

Буюм рангининг тўғриликлиги, туси ва ҳар хил ёрқинлиги орасидаги ўзаро боғлиқлиги шу буюмнинг ранглар нисбати дейилади. Рангтасвирда ёруғ-соя нисбатини акс эттириш, ранг нисбатини акс эттиришдан асло ажратилмайди. Улар биргаликда ҳал этилади. Унинг учун буюм шаклини рангтасвирда – ранг ва тусини тўғри бериш, рангнинг уч асосий хусусиятига боғлиқ.

Реалистик тасвирий санъатда ранг ва ёруғ - соя воситалари буюм шаклини тасвирлашда ранг нисбати, ранг туси асосий рол ўйнайди. Қачонки буюм шаклининг ёруғлик ва ранг кучи тўғри топилса буюм шакли бунёд қилинади. Суриковнинг «Ўқчилар қатл этилган тонг» картинасида ранг колорити, ранг туси, бўёқ равшанлиги пасайтирилганлигини кўрамиз. У

⁸ Набиев М. Рангшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи. 1995.

қорамтир бўёқларда ишланган. Картинадаги ўқчининг оқ кўйлагига оқ қоғозни солиштириб кўрсак, кўйлак оқ рангда эмас, балки хира кулранг эканлигини кўрамиз. Аммо у картинада оқ бўлиб кўринади, қолган жойлари: кўл, юз, кийим ранги - ҳаммаси қорамтир ва тўқ бўёқларда тасвирланган. Эрталабки паст ёруғлик шароитида ҳамма буюмлар ва ташқи олам хиралашиб кўринади. Агар бундай манзарали картинага ёрқин ранг кўйилса, у бошқа бўёқлар ранги билан боғланмаслиги мумкин.

Агар киёфадан ёруғлик манбаини аста-секин узоқлаштирсак, ёритилган ва сояли кўринишлар хиралашётганини кўрамиз. Қуёшли куни манзарадаги ёруғлик ва соя контраст кучли фарқ қилса, булутли куни эса аксинча. Ёруғлик кучи ўзгаришига қараб буюм умумий равшанлигигина эмас, балки унинг ранги ҳам ўзгаради. Ёруғлик пасайганда буюмнинг ранг ёрқинлиги кучи ҳам пасаяди. Булутли куни кўкатлар ранги қуёшли кунга қараганда ёрқинлиги паст.

Рангтасвирчи рассомнинг маҳорати буюм шакли рангини тўғридан-тўғри кўчиришда эмас, балки ранг танлашда улар нисбатини тўғри топа билишдадир. Буюмни рангда тасвирлашда унинг колоритини ва рангини тўғри танлаб олиш, тасвирлашнинг муҳим шартидир. Рангтасвирни маъноли талқин қилиш учун натурани кузатиш чоғида фақат тусли эмас, балки рангли фарқларини ҳам қандай идрок этилаётган бўлса, шунда тасвирланиши зарур.

Ранг муносабатлари ҳолати буюм - шакл ва муҳитнинг ўзаро алоқасини акс эттиради, шунинг учун тасвирда берилаётган тус ва ранг муносабатлари яхлитлиги тўлақонли ранг нисбатлари ва колоритини тўғри топишга имкон беради. Натуранинг ранг муносабатларини тўғри бериш учун биринчидан, ранг хилини, жиҳатини-кўк, сариқ, яшил ва ҳ.к., иккинчидан, бу рангларнинг ёрқинлиги-туси бўйича муносабатларини, фарқини, учинчидан, шаклнинг ва унинг юзасининг бошқаларга нисбатан рангга тўйинганлигини белгилаш лозим. Иш жараёнида ҳар бир рангнинг ёруғлиги, туси, нимтуси ва бошқалар унинг ўзига эмас, балки бошқаларга боғлиқ эканлигини ёдда тутиш зарур⁹. Рассомни фақат ранг фарқи, ранг муносабатлари, нисбатлари қизиқтириши керак. Шунинг учун рангтасвир - бу натура шаклларининг рангини доимий киёсий таҳлил қилиш жараёнидир.

Масалан, портретда кўзга кўринаётган рангларни фақат ранг ёрқинлилик жиҳати билан эмас, балки ранг ёруғлик қуввати, ранг тўйинганлиги билан ҳам сақлаб қолиш муҳим ҳисобланади. Рангтасвирнинг ҳаққонийлиги ранг

⁹ Шегаль Г. Колорит в живописи. – Москва: Искусство. 1957.

жиҳатларининг аниқлигига эмас, балки ранг ёрқинлиги ва рангнинг кучи бўйича муносабатларни тўғри берилишига боғлиқ. Ранг туси ва ранг кучи бўйича нотўғри танланган ранг муносабатлари маконий тасвирда чалкашликка олиб келади. Бу айниқса тасвирланаётган нарсанинг моддий хусусиятларини тасвирлашга салбий таъсир қилади¹⁰.

Ранг муносабатлари усули билан асар яратиш жараёнини мусиқа оҳангининг тузилиши билан таққослаш мумкин. Унда ҳам ягона товуш кўп нарсани ифодалай олмайди, аммо бошқа товушлар билан уйғунлашиб тегишли мусиқа оҳангини ҳосил қилади. Товушларнинг ўзаро алоқаси бузилса, мусиқа ҳам бузилади. Рангтасвир ҳақида ҳам худди шуни айтиш мумкин. Ранг ва тус муносабатларини табиатда қандай бўлса, шундай тарзда бериш шарт эмас. Аммо энг ёруғдан, энг қоронғу ранглар жилоси сари нисбий муносабатга амал қилиш зарур. Акс ҳолда рангтасвир яхлит тасаввур уйғотмайди¹¹.

2.2. Ёритилганликнинг умумий туси ва ранглар ҳолати

Ёритилганликнинг умумий туси ва ранглар ҳолати: Юқорида рангларнинг нигоҳий идрок этиш ёритилганликдан қатъий назар муносабатларга асосланиши ҳақида гапирилган эди. Аммо ёруғликни кучли ўзгариши билан тус ва рангни ёрқинлашуви ёки кучсизлашувини кузатиш мумкин. Ёруғликни ўзгариши билан натуранинг фақат ёритилганлиги эмас, балки ранги ҳам ўзгаради. Кучсиз ёритилганда натура рангининг тўйинганлиги камаяди. Хонада натуралар деразадан узоқлашган сайин ранги куюклашади. Кундузги ёруғлик билан қарама - қарши ёритилган жойлар куюқ илиқ соя билан ёнма - ён бўлади. Шундай қилиб натурадаги рангнинг турфа хиллиги ёритилганликнинг ёруғлик ҳолатига боғлиқ ох лади.

Реалистик рангтасвирда табиатнинг ёритилганлик ҳолатини ифодалай олиш муҳим ҳисобланади. Натуранинг маълум бир соатдаги ёки маълум бир фасл, об - ҳаводаги умумий туси ва рангдорлиги шу вақтга хос бўлади. Куннинг турли пайтида ва турли об - ҳавода ёки фаслда ишланган манзаралар бир - биридан фарқ қилиши зарур. Етук рассомларнинг турли ёритилганлик ҳолатидаги асарлари кузатиладиган бўлса, уларда ҳаво очиқ ёки булутли кунни ифодаловчи тасвирлари ажралиб туради. Рангнинг куюқлиги ёки ёрқинлиги вазиятнинг нозик ёки қалтислигини, қаҳрамоннинг кайфиятини ифодалашга хизмат қилади.

¹⁰ Зайцев А. Наука о цвете и живописи. – Москва: Искусство. 1986.

¹¹ Худайберганов Р. Рангшунослик. – Тошкент: 2007.

Турли ёруғлик манбаида рассомлар ишлаган асарларни кузатганимизда, куёш ботиш сахнаси барча тасвирларда умумий пушти - қизил рангда эгаллигини кузатиш мумкин. Ой ёруғида яшил - кўк, кул ранг бўёқлар асосий ўрин эгаллайди.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин-ки, ранг бирлиги ва бўёқлар мувофиқлиги барча ҳолатларда асосий ёки акс этаётган ёруғлик манбаининг спектрал таркибига боғлиқ. Шунинг учун рассом натурадан асар ишлаётганда маълум бир тус ва ранг қамровида умумий ранглар муносабатини тиклабгина қолмасдан, ранглар узвийлигини ёддан чиқармаслиги лозим. .

Шундай қилиб реалистик рангтасвирда ранг тасвирининг барча жиҳатлари ўзаро алоқада намоён бўлади. Рангларнинг бойлиги ва мувофиқлиги унинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Этюд ёки картина ранги куйидагилар билан белгиланади: 1) ҳажми шакли беришда ва маконни ифодалашда рангларнинг бойлиги ва хилма - хиллиги; 2) ёритилганликнинг умумий тус ва ранг ҳолатини ҳисобга олган ҳолда натурада асосий ранг муносабатларини мувофиқлиги; 3) натурадаги рангларни бирлаштирувчи ёруғлик ранги таъсирини бериш.

Асарда бу вазифаларни бажариш бадиийлик вазифасини ҳал этиш билан баробардир, шунда рангнинг эмоционал таъсирчанлигига эришилади. Кишиларнинг идрок қилиш хиссиётлари, сезгилар ҳаракати табиатнинг кўтаринки, ҳам тушқин ҳолати билан узвий боғлиқ. Ёритилганликнинг ҳақиқий шароитини акс эттириб, бу шароитда натуранинг ҳажмий, моддий, маконий сифатларини талқин этиб тасвирнинг ранг қурилмаси тамошабин хиссига таъсир қилади, маълум бир кайфият беради, эстетик хиссиётлар уйғотади.

Картина колорити ҳаққонийлиги, умумий тус ва ранг ҳолатини аниқлашда натура рангига ёруғлик рангининг таъсирини ҳам назарда тутиш керак.

Ёруғлик манбаи нурларининг ранги буюмлар рангига маълум миқдорда ўз таъсирини ўтказди. Иссиқ куёш нури буюмлар ёритилган қисмларини бирлаштиради. Хона муҳити ёруғлиги девордан таралган акс нурлари, шунингдек бошқа буюмлардан ҳам ўзаро таралган нурлар орқали буюм ранглари бир - бирига яқинлашади.

Кечки сунъий ёруғлик нурида нарсалар ранги сарғиш - зарғалдоқ кўринади. Эрталаб тилласимон - бинафша тусда, кечкурун сариқ -зарғалдоқ,

булутли кунда кумушсимон рангда кўринади. Ойдин кечада эса, яшилсимон, нилоби - кулранг кўриниш касб этади.

Натура ранги қандай бўлишига қарамасдан, ёруғлик ранги ҳар доим ўз таъсирини кўрсатади. Колоритни аниқлашда ранглар бирлиги ҳам катта аҳамиятга эга. Табиатда ҳамма буюмлар ўз рангига эга бўлсада, улар бир - бири билан узвий боғлиқдир. Тасвирлашда умумий ранглар ҳолатини эътиборга олмасдан битта ҳам ранг қўйиш мумкин эмас. Буюм ранги ёруғликда ёки сояда бўлишидан қатъий назар умумий ранг - ҳолатига боғлиқ. Умумий колорит оҳангига боғланмаган ранг бегона, тасодиф, у ранглар бирлигини, яхлитлигини бузади, бошқа ранглар билан уйғунлашмайди.

Баъзи рассомлар колорит бирлигига эришиш мақсадида қандайдир ранг туси берилган фондан фойдаланадилар. Бунинг учун олдиндан қоғоз ёки мато (холст)ни бирон рангга бўяб оладилар. Бу усулдан XVIII аср рассомлари Рокотов ва Левицкий фойдаланганлар. Рубенс иссиқ рангли фондан фойдаланган. Рембранд эса тўқ - кулранг, Тициан - совуқ-кумушсимон фонда ишланган. Шундай сунъий йўл билан картина колоритида ранг умумийлигига эришганлар. Агар бўёқлар қалин қўйилган бўлса, фон ҳам натижа бермаслиги мумкин. Шунинг учун ўта кўринадиган бўёқларда бўялганда ҳам тагидаги ранг бироз кўришиб турса, мақсадга мувофиқ бўлади. Ана шундагина ёруғ жойларга қўйилган ранг ҳам бошқа жойлари билан боғланиб тасвир рангини бир - бири билан умумлаштиради.

Колорит - картинада ранглар туси ва ранглар ёрқинлик ҳолати ўзаро бирлиги мужассамлигидир. Табиатда буюмлар ранги мутоносиблиги камдан - кам учрайди.

2.3. Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари

Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари сезги органлари тизимининг ишлаш хусусиятига таянади, қолганлари эса мазмуний элементларга урғу бериб фикрлаш даражасида қолади Г.Дадамян ва Д.Дондурей сингари Россиялик олимлар томашабининг хис этиш қобилиятларининг иккита ишчи моделини яратдилар. Тан олиш керакки бу чексиз қимматбаҳо аҳамиятни касб этади, улар тасвирий санъат асарларини хис этишга тайёрланиб турган томошабин турини алоҳида ажратиб беради. Олимлар санъат асарларини яратишда ёрдам берадиган билгиларининг иккита даражасини ажратадилар. Улардан бири реалликка, иккинчиси санъатда реалликнинг рамзий аксланиши. Иккала холда ҳам рассом ифодавий, бадий, композицион воситаларни ишга солади, ушбу воситаларга

мазкур маърузаларда батафсил тўхталинган.

Санъат асарини англаб етиш тизимини хосил этувчи белги бу гўзаллик қонунлари асосида дунёни уйғунлаштиришга бўлган “мойилликни” белгилашдир.

Гўзаллик қонунлари ўз навбатида мазкур мажмуасининг дастлабки бўлимларида батафсил ёритилган бадиий, ифодавий ва композицион воситалар билан узвий боғланиб келади. Хаттоки ўта тайёрланган томошабинда ҳам гўзаллик идеали кўп ўлчамли, динамик бўлади ва ўзида шахсий тараққиёт шароитларини сақлайди. Бадиий шартлиликни тушуниш ўлчами бадиий асарларни хис этишнинг бош шартидир. Тасвирий санъатда шартлилик тушунчаси қуйидаги мисолдан иборат. Масалан, иккита дарахт тасвирини ўзаро солиштирамиз. Улардан бири рассом ботаника китоби учун чизган, иккинчисини эса кичик ёшдаги бола расми. Бу икки сурат бири бирдан фарқлидир. Мохир рассом ва бола турли ифода воситаларига эга, лекин уларнинг иккиси ҳам шартлиликдан турли ўлчамда фойдаланган. Ботаника дарслигида чизилган дарахт сурати ўзидан яшил ўсимликни, унинг баргларини, шохларини, гул ва меваларини батафсил аксини намоён этади, уларга қараб дарахтнинг турини аниқлаб бериш мумкин у реалликка жуда ҳам яқин. Бола тасвирлаган дарахт эса шартли схематик дарахт тимсоли хисобланади. У қандай дарахт турига киришига ахамият эга эмас.

Шартлилик ўта реалистик (хаққоний) асарда ҳам мавжуд. Аксинча барча рамзий белгилар реалликни эслатгани учун асарда қўлланади. Рангтасвир ва графика асарларида шартлиликнинг турли даражалари чамбарчас боғланган бўлиб, уларни фаол ва хар томонлама хис этиш имкониятлари пайдо бўлади.

Бирор чегаралилик хусусиятга берилиб кетиш фотографикликни яна бошқа хусусиятга кўпроқ эътибор бериб юбориш шаклсиз модернизмга олиб келади. Рангтасвир ва графикада фигуратив ва нофигуратив тасвирнинг ўзаро муносабати ҳақидаги масала рассом олдидаги вазифа ёки танланган услубий йўналишга боғлиқ холда хал этилади. Шартлилик ҳақида сўз кетганда санъат семантикаси, яъни унингўзига хос рамзий белгиларига эгаллиги тилга олинади. Дунёни бадиий англаб бориш жараёнида белгиларнинг ўрни каттадир. Инсон биринчи маротаба хоч тасвирини чизиб, бу қуёш тимсоли деб тушунтирган, шу вақтлардан бери хоч қуёшга оид белгилари билан боғланади. Жаҳон маданияти тарихида тасвирлашган Шарқ санъатини орнаментлашга ўтиш жараёни ўзига хос муҳим ўринни эгаллаб

келган. XX асрнинг бирор бир аниқ шаклга эга бўлмаган авангард санъати ҳам айнан шу жараёнга яқин, чунки унда катта шартлилик мавжуд.

Шартлилик –ҳаққоний воқеликни, ҳаётий аксни тўғридан-тўғри бузувчи тимсолий қонун –қоидаларга асосланган принцип. Шартлилик тасвирнинг “ўхшашлиги” ёки “ўхшамаслиги” сингари қарама –қаршиликни тимсолий ижодий томондан енгиш оқибатида юзага келади. Бадиий асардаги ахборот нафақат томошабин эҳтиёжини қондиради, балки уни актуаллаштиради, шакллантиради.

Санъат билан яқинлашиб бораётган томошабиннинг ичидан юксак ҳиссиётлар ўтади.

Санъатнинг тарбиялаш вазифаси, инсон эҳтиёжларини бойитиш, кенгайтириш ва юксалтириш хусусияти –инсон фаолиятининг энг ҳарактерли хусусиятларидан бири саналади. Бунда пайдо бўладиган эмоциялар – томошабин эҳтиёжи бўлиб чиқади. Ахборот назариясига асосан, ахборотнинг катталиги қониқиш, завқ олиш каби “эстетик эмоция” деб номланувчи ижобий эмоцияларни пайдо қилади.

Мисол сифатида келтирилган суратда тахмин қилинаётган муаммо (конфликт) кўринади, у муаммо квадратнинг ўнг томонида бўлиши мумкин, доира ўша томонга йўналса квадратнинг энг яқин ўнг томони ва доиранинг тўқнашуви рўй бериши мумкин.

Сўнги вақларда рассомлар мавҳум нотасвирий шакллардан фаол фойдаланмоқдалар, чунки ҳис этиш предметлиги қанча катта бўлса ва психологик ассоциациялар қонуни таъсирида (яъни предметларва уларнинг шартли белгилари ўртасидаги мустаҳкам алоқаларининг) таъсирида но предмет тасвирлар онгда аниқ объектлар билан ўхшатиб юборилади. У Дисней мультфильмларидаги “қаҳрамонлар” –ўзаро боғлиқ ҳарватларни содир этувчи катта ва кичик учбурчаклардир. Бунда томошабин уларнинг ҳаракатини инсонларники сифатида қабул қилади ва уларга маълум характер хусусиятларини ўзидан бахш этади.

Ўхшатма (ассоциация) лар қонуни тасвирнинг баъзи аспектларини томошабинга яхши таниш бўлишини, унинг шахсий ҳаётига боғлиқ бўлишини талаб қилади – акс ҳолда санъат асари билан ҳеч қандай алоқа юзага келмайди. Шу билан бирга аспектлар янги элементларга бой бўлиши керак.

Бу ҳолда руҳий ўхшатмалар (психологик ассоциациялар) принципи бўйича 2 томонлама алоқа инсоннинг бир қатор эҳтиёжларига йўналган

кўпроқ билиб олиш истаги асосида қарор топади. Ҳар битта эҳтиёж кондирилса шахсий эмоционал садо юзага келади, бунинг оқибатида мураккаб полифоник эмоционал аккорд пайдо бўлади.

Бадиий ҳис этиш жараёни жуда кенг чуқур мавзу. Унда юқорида тилга олинган элементлар ягона бир тизимга жамланади.

Томошабин қониқиш ҳосил этиляптими ёки йўқ, у ижобий қувватни олдими ёки йўқ, ёки унинг эмоциялари қандай бўлса шундайлигича қолиб кетдими-деган савол бадиий ҳис этиш жараёнининг натижаси ҳисобланади.

Агар жавоб ижобий бўлса, рассомнинг меҳнати зоя кетмаган бўлади, демак у ўз томошабининга эга эга. Бадиий ҳис этиш жараёни – бу эмоционал садо, ўхшатмалар доираси, кайфият ўзгарувчанлиги. Ушбу жараёнда юқори онг катта ўрин эгаллайди, бунинг оқибатида ҳар бир томошабин битта асарни ўз кўзи билан қабул қилади. Санъат асарини чексиз муҳокама қилиш мумкин. Томошабинларнинг ҳар битта янги авлоди рассом етказмоқчи бўлган ахборотни ўз тажрибаси, ўз маданияти, кадриятлар тизимига мослаштиради, ичига киритади. Томошабиннинг қуйи ва юқори онгига тўғридан-тўғри таъсир ўтказа олиш қобилияти-санъатнинг энг аҳамиятли белгиларидан бирини намоён этади, бундай қобилият ўзига бўлган ишончни ошириб, ҳақиқатнинг мантиқий исботларига бўлган эҳтиёждан бизни халос этади.

Санъат асарларидан бадиий ҳис этиш жараёнида пайдо бўлувчи эмоциялар ҳақида гапирилганда уларни навбатдаги схемада тасаввур қилиш мумкин.

Рассом ўз асарларида кодлаб қўйган ҳаяжонларни яшаб ўтиб, уларни томошабинга тақдим этади, томошабин унинг ҳаяжонларини қабул қилиб олади. Рассомнинг вазифаси бу ҳаяжонларни томошабинда уйғотиш ва уларни кечириб ўтишдан эмас, балки у инсонийлаштирган дунёни англаб боришдан, унинг номаълум қирраларини очиб, олган билимларини бошқа одамларга етказишдан иборат.

Томошабин ўз ҳаётини ва профессионал тажрибасини ичига йиғиш, онгни назорат қилиш жараёнида тўпланган маҳоратни ўзлаштириб бориш каби ўхшаш эҳтиёжларга эгаллиги, ўзлаштириб борилаётган маҳорат рассомни ижодий серқирралик билан таъминлайди.

Санъат борлиқни англаб этиш шакли бўлгани учун, ўзида аввал номаълум бўлиб келган бирор бир янгиликни сақлаши керак. Шунинг учун рассом бирор антиқа нарсани қидириб топиш мақсадида доимо изланади. Кашфиётнинг йўқлиги – асарнинг бадиий ва эстетик аҳамияти пастлигидан

ва у ҳақиқий асарлар қаторига кирмаслигидан далолат беради. Шунинг учун бадиий ижод ва ҳис этиш жараёнида олдиндан сеза билиш, юқори онг (интуиция) муҳим ўрин эгаллайди, бунинг натижасида жаҳон бадиий маданиятида шу вақтгача мавжуд бўлмаган мутлақо янги ахборот пайдо бўлади. Рассомнинг ахбороти томошабиннинг нафақат онгига, балки юксак онгига ҳам йўлланади аслини олганда томошабин аниқ (конкрет) асарни томоша қилганда инсоннинг олий руҳий фаолиятига у ёки натижани айнан нима туғдирганини айтиб бера олмайди. Санъат асарини бадиий ҳис этиш жараёнида улар жуда муҳимдир. Рассом ўзи билмаган ҳолда юқорида айтиб ўтилган ифодавий, бадиий ва композицион қонун, восита, усул ва турлардан фойдаланади, томошабинда қандайдир ҳиссиётларни уйғотиш мақсадида.

Ҳис этиш жараёнида томошабинда диққатнинг маълум тури ўқилади, ўхшатмалар (ассоциациялар) уйғотилиб, хотира ишга тушади. Россия олимлари ишлаб чиққан схемага кўра, диққат инсонда пайдо бўлиши мумкин ёки аксинча унинг истаги билан ҳам юзага келиши мумкин.

Бехосдан пайдо бўлган диққат – йўналтирувчи рефлексга асосланади. У инсон истаги билан юзага келган диққат – ахборотга бўлган қизиқиш орқали туғилади.

Диққат жараёни эътибор ва фикрни тўғри йўналтирганидан ташкил топган. Рассом ўз асарига бошқаларнинг диққатини жалб этиш учун асардаги композиция марказини ҳажм жиҳатдан кичикроқ тасвирлаши лозим. Чунки инсон кўзи катта ҳажмдаги тасвирни илғаб олиши қийин кечади. Шунинг учун асардаги диққат марказини тортадиган жойларини рассом алоҳида ва аниқ тасвирлашга ҳаракат қилади, яъни шундай контраст жараёнларини ишлатадики, қайси инсон томоша қилиб, кўзи толиқмаслиги керак. Масалан, маънавий контраст бу тасвирдаги қарама – қаршилиқ, яъни қария ва гўдакни айтиш мумкин. Бундай қарама-қарши тасвирлар нафақат диққатни тортади, балки томошабиннинг фикрини бир жойга жалб қилиб туради. Кўпинча рассомлар плакатларда томошабин диққатини жалб қилиш учун инсон юз қиёфасига кўп эътибор беради, бу эса асосий информатив элемент ҳисобланади. Асосий эътиборни инсон кўзларини тасвирлашга қаратилади, чунки инсон ҳолатини кўзлари орқали исботланган. Тадқиқотчиларнинг айтишича томошабин 1чи навбатда шароитнинг ҳолат билан ўзгаришига кўпроқ эътибор беради. Рангтасвирда томошабин асосан инсон ва предмет ўртасидаги боғлиқликни кузатади. Масалан, бундай боғлиқликни кузатади. Масалан, бундай боғлиқликни кўл билан саломлашиш, таҳдид солувчи инсон

ҳолатларини, суҳбатдошга бўлган муносабатларни айтиш мумкин. Ҳаттоки жонсиз буюмларни ўзгартиришга уларнинг реал ёки кутилаётган ўзаро таъсир нуқталари ажралиб чиқади.

Диққатни жамлаш жараёнининг мустаҳкамлиги ва интенсивлиги диққат жараёнининг жуда муҳим ва диалектик қарама - қарши хусусиятлари саналади. Юқори интенсивлик шароитида ҳис этиш тизими мураккаб ҳолда қийин жамланади, диққат ўзгариб туради, сакрайди, чалғиб кетади. Интенсив бўлмаган диққат организмдан кўп қувватни талаб этмайди, балки фикрни жамлаш учун қулай шароитларни яратади.

Диққатнинг 2 чи жараёни унинг 1 объектдан 2 чисига кетма – кет ўтиб туришидир. Ўқиб туриш жараёни – бу диққатни бир объектдан янги ахборот, мазмунга эга 2 чи объектга созлашдир.

Ўқиб туриш жараёни 2 хусусиятга кетма – кетлик ва танлаш хусусиятига эга.

2.4. Томошабинни жалб қилишда бадиий воситаларнинг аҳамияти.

Композиция мазмуни ҳар хил бўлган бир нечта қисмдан иборат. Асосий фикр – ғоя томошабинга композицияни бир лаҳзада ҳис этиш орқали етказилади. Аммо асарнинг чуқур мазмуни синчковлик билан томоша қилиш, асарни ўрганиш мумкин. Бунда композициянинг ҳар битта қисми буюмнинг янги мазмунидан бохабар этиб боради.

Тасвирларни сахналаштириш ва формализациялаш (шакл бахш этиш) рассомнинг вазифасини нафақат соддалаштириб, осонлаштиради, балки инсонда ҳис этиш қобилиятини ўткирлаштиради.

Нотасвирий шакл маълум руҳий таассуротни уйғотади, бу нарсага маълум вақтларгача салбий баҳо берилган ва у исботларни иалаб этмаган.

Эмблема, рамз, белги томошабин учун маълум ҳодиса, буюмларни эслатувчи таниш элементлар вазифасини ўтайди.

Улар ўзидан ўзи юксак бадиий ифодавий тимсолни яратмайди. Жалб қилишнинг мавҳумий усуллари туфайли инсон табиий фикрлашни давом эттира олгани каби, картина ёки плакат рамзи ҳам осон англаб етиш учун томошабинга очиқ бўлиши керак.

Тадқиқотнинг алоҳида мавзуси белги ва рамзлар бўла олади, бу мавзуга алоҳида монографиялар бағишланган. Тафсилотларга берилмасдан шуни қайд этиш этамиҳки, минглаб йиллар давомида Шарқ тасвирий санъатида рамз ва белгиларнинг яхлит мажмуаси ишлаб чиқилган, катта қизиқишни Ўрта Осиё амалий – безак санъатидаги нақшларнинг семантикаси уйғотади.

Геометрик, ўсимликсимон ва рельеф тасвирлар, шу қаторда қадимий тарихга эга бўлган доира, квадрат, учбурчак шакллар семантикасида ҳозирги кунда Ўзбекистон замонавий маданиятида кенг фойдаланмоқда. Шунинг учун рассомлар, халқ усталари, томошабинларда унга нисбатан катта қизиқиш уйғонган.

Квадрат – дунёнинг 4 тарафини англатса, учбурчак айрилик, ажралиш рамзи ҳисобланади. Доира – ёзув кучлардан сақлаб, Худо, қуёш, Борликни англатади. Доира – энг мукаммал шакл, у бахт белгиси ҳам ҳисобланади. Ушбу рамз кичик доирачалар кўринишида бўлиб, деворий панно, амалий санъатда кўп қўлланилган. У “туморча” деб номланиб, аجدодларнинг ишончига кўра кўз тегишидан, турли офатлардан асраган.

Қадимий свастика нақши 2 та мазмунни англатган. Агарда у ўнг томонда йўналган бўлса, у абадий ҳаракатни, чап тарафга қараган бўлса – вайрона қилишни, талофатларни англатган.

Ўзбек миллий безагида кенг тарқалган ўсимликсимон ва зооморф нақшлар ҳам ўз семантикасига эга. Қуёш, ҳайвон, ҳашорот ва инсон тасвирлари ўз тараққиётининг маълум босқичида гул тасвири билан уйғунлашиб, ўсимликсимон нақшларга айланиб кетди.

Композиция ечимида фон ва фигура ўртасидаги муносабатлар катта аҳамиятга эга. Баъзида рассомлар жойи ўзгарувчан тасвирларни яратадилар (қуш ва балиқларни, ваза ва инсон юзининг 2 та ён кўриниши) мисол қилиб Голландиялик график рассом М. Эшернинг ижодини келтириш мумкин.

Авангард рассомлар, шу қаторда Каземир Малевичнинг ҳам Европалик томошабинларга ҳавола қилинган супрематик композициялари чапдан ўнг томонга ва юқоридан пастга каби одатий йўналишлар бўйича ҳис этилган. Лекин бу асарлар араб тилида ёзиб – ўқиб, ўнг томондан чапга ҳис қиладиган Яқин Шарқ одамларига кўрсатилганида уларнинг муносабати (реакцияси) Европаликларникига нисбатан мутлақо тескари бўлар эди. Европаликнинг нигоҳида мустаҳкам кўринган нарсани улар аксинча, нозик қилиб қабул қилганлар.

Статик ва динамик элементлар контрастини горизонтал ва вертикал чизгили мустаҳкам шакл яратади. 2 чи ҳолда эгилган, олдинга интилган, учи ўткир чиқарилган чизгилар динамиклик ва ифодавийлик таассуротини уйғотади. Классик тўғри перспектива қоидалари асосида яратилган рангтасвир асарларида фазо чуқурлиги биз кўриб тургандек даражада ҳақиқий бўлиб кўринмайди. Орқа план одатда хира ва кўримсиз бўлиб,

олдинги планда турган деталларнинг ёркинлигини оширади.бу ерда селективность, яъни инсон бадий ҳис этишнинг танлаш қобилияти ишга тушади. Перспектива, ранго – ранг бўёқлар (нурли рефлекслар, нур ва соянинг нозик нюанслари билан кучли ишлов берилган кўп планли рангтасвир асари синчковлик билан танишишни талаб қилади, бунда таассурот ҳамда мулоҳазалар қандай бўлишини олдиндан билиб бўлмайди.) фазовий чуқурликни ҳис этиш кўриш қобилиятининг мураккаб психофизик механизмларига боғлиқ бўлади. Кўп планли сахнани кўриб чиқиш кўриш аппаратини ўз функцияларини кўп маротаба ўзгартиришга мажбур қилади. Битта планни томоша қилаётган инсон кўзи фотоапарат сингари бошқаларни аниқ ажрата олмай қолади.

Турли реал қисмларини (фрагмент) табиий ўз – ўзидан ўрин алмашуви маълум руҳий (психологик) рольни ўйнайди. Тимсоллар тўқнашуви ёки ёнма – ён берилиши ҳар доим воқеа ва ғоя ўртасидаги бирор муносабатларни рамзлайди. Томошабинга руҳий таъсир ўтказишнинг кучи танланган тимсол, метафора, аллегориялар диалектик бирликка қай даражада жавоб бериши, мос келиши, ниманидир эслатиб, бирор янгиликни бера олишига боғлиқ бўлади.

Рассомнинг ижодида доим шартлилик ва тасвирнинг фрагментларилиги мавжуд бўлади, уларнинг асосида ҳис этишнинг психологик қонуниятлари ўтади.

Инсон қай даражада деталларни аниқ кўра олиши ёруғлик ва масофага боғлиқ бўлади.

Ўзининг кўриш тажрибасига таянган ҳолда томошабин ўрмон, тоғларни ғира – шира ҳолатда, шом пайтида уй тасвирларини силуэт (яъни устки шаклий чизгилари) дан тезда таниб олади. Бутун предмет ҳақида тасаввурни ҳосил қилиш учун унинг бир қисмига назар солишнинг ўзи кифоя.

Яхлитлик ва предметларнинг айнан шу қонуниятлари рассомларга лапидар тасвирий воситалар ёрдамида мураккаб хиссиётларни етказиб бера олиш имкониятини яратади.

Тасвир қанчалик (лаконик) яъни яхлит бўлса, унинг ҳар битта деталидаги мазмуний ва эстетик ифодаси шунчалик кучли кўринади. Ўхшатма (ассоциациялар) қонуниятига кўра инсон тасаввур қилиш кучи орқали яхлит тимсолни тиклаб олади. Бу усул қизиқарли бўлиб, томошабин – рассом ўртасидаги ҳамкорликни тахмин этади.

Назорат саволлари

1. Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари сезги органлари тизимининг ишлаш хусусияти нимада?
2. Олимлар томонидан томашабинни хис этиш қобилиятларининг қандай модели яратилди?
3. Тасвирий санъат асарларини хис этишда томошабин турини ажратиб берилиши.
4. Санъат асарларини яратишда ёрдам берадиган билгиларининг неччи хил даражаси мавжуд?
5. Гўзаллик қонунларининг бадий, ифодавий ва композицион воситалар билан узвий боғлиқлиги нимада?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.
2. Худайбергандов Р. Тасвирий санъатда ранг. – Тошкент. ТДСИ ўқув босмахонаси, 2004.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Амалий машғулотлар қуйида келтирилган режалар асосида ташкил этилади. Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий таҳлил кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, кўшимча воситалар, шунингдек тингловчилар билан фольклор асарларини амалий ишлаш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

1- амалий машғулот: Бадий фикрлаш хусусиятлари.

Ишдан мақсад: Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари сезги органлари тизимининг ишлаш хусусияти. Г.Дадамян, Д.Дондурей каби олимлар томонидан томашабинни хис этиш қобилиятларининг моделини яратилиши. Тасвирий санъат асарларини хис этишга тайёрланиб турган томошабин турини алоҳида ажратиб берилиши.

Масаланинг қўйилиши: Санъат асарларини яратишда ёрдам берадиган билгиларининг икки хил даражаси аниқлаш. Санъат асарини англаб этиш

тизимини хосил этувчи, гўзаллик қонунлари асосида дунёни уйғунлаштиришга бўлган “мойилликни” белгилаш. Гўзаллик қонунларининг бадий, ифодавий ва композицион воситалар билан узвий боғлиқлиги очиб бериш.

Ишни бажариш учун намуна. Дикқатни жалб қилишнинг рухий воситалари: Дикқатни жалб қилишнинг рухий воситалари сезги органлари тизимининг ишлаш хусусиятига таянади, қолганлари эса мазмуний элементларга урғу бериб фикрлаш даражасида қолади Г.Дадамян ва Д.Дондурей сингари Россиялик олимлар томашабининг хис этиш қобилиятларининг иккита ишчи моделини яратдилар. Тан олиш керакки бу чексиз қимматбаҳо ахамиятни касб этади, улар тасвирий санъат асарларини хис этишга тайёрланиб турган томошабин турини алоҳида ажратиб беради. Олимлар санъат асарларини яратишда ёрдам берадиган билгиларининг иккита даражасини ажратадилар. Улардан бири реалликка, иккинчиси санъатда реалликнинг рамзий аксланиши. Иккала ҳолда ҳам рассом ифодавий, бадий, композицион воситаларни ишга солади, ушбу воситаларга мазкур маърузаларда батафсил тўхталинган.

Санъат асарини англаб етиш тизимини хосил этувчи белги бу гўзаллик қонунлари асосида дунёни уйғунлаштиришга бўлган “мойилликни” белгилашдир. Гўзаллик қонунлари ўз навбатида мазкур мажмуасининг дастлабки бўлимларида батафсил ёритилган бадий, ифодавий ва композицион воситалар билан узвий боғланиб келади. Хаттоки ўта тайёрланган томошабинда ҳам гўзаллик идеали кўп ўлчамли, динамик бўлади ва ўзида шахсий тараққиёт шароитларини сақлайди. Бадий шартлиликни тушуниш ўлчами бадий асарларни хис этишнинг бош шартидир. Тасвирий санъатда шартлилик тушунчаси қуйидаги мисолдан иборат. Масалан, иккита дарахт тасвирини ўзаро солиштирамиз. Улардан бири рассом ботаника китоби учун чизган, иккинчисини эса кичик ёшдаги бола расми. Бу икки сурат бири бирдан фарқлидир. Мохир рассом ва бола турли ифода воситаларига эга, лекин уларнинг иккиси ҳам шартлиликдан турли ўлчамда фойдаланган. Ботаника дарслигида чизилган дарахт сурати ўзидан яшил ўсимликни, унинг баргларини, шохларини, гул ва меваларини батафсил аксини намоён этади, уларга қараб дарахтнинг турини аниқлаб бериш мумкин у реалликка жуда ҳам яқин. Бола тасвирлаган дарахт эса шартли схематик дарахт тимсоли хисобланади. У қандай дарахт турига киришига ахамият эга эмас.

Шартлилик ўта реалистик (хаққоний) асарда ҳам мавжуд. Аксинча барча рамзий белгилар реалликни эслатгани учун асарда қўлланади. Рангтасвир ва графика асарларида шартлиликнинг турли даражалари чамбарчас боғланган бўлиб, уларни фаол ва ҳар томонлама ҳис этиш имкониятлари пайдо бўлади.

Бирор чегаралилик хусусиятга берилиб кетиш фотографикликни яна бошқа хусусиятга кўпроқ эътибор бериб юбориш шаклсиз модернизмга олиб келади. Рангтасвир ва графикада фигуратив ва нофигуратив тасвирнинг ўзаро муносабати ҳақидаги масала рассом олдидаги вазифа ёки танланган услубий йўналишга боғлиқ ҳолда ҳал этилади. Шартлилик ҳақида сўз кетганда санъат семантикаси, яъни унинг ўзига хос рамзий белгиларига эгаллиги тилга олинади. Дунёни бадиий англаб бориш жараёнида белгиларнинг ўрни каттадир. Инсон биринчи мартаба хоч тасвирини чизиб, бу қуёш тимсоли деб тушунтирган, шу вақтлардан бери хоч қуёшга оид белгилари билан боғланади. Жаҳон маданияти тарихида тасвирлашган Шарк санъатини орнаментлашга ўтиш жараёни ўзига хос муҳим ўринни эгаллаб келган. XX асрнинг бирор бир аниқ шаклга эга бўлмаган авангард санъати ҳам айнан шу жараёнга яқин, чунки унда катта шартлилик мавжуд.

Шартлилик –ҳаққоний воқеликни, ҳаётини аксни тўғридан-тўғри бузувчи тимсолий қонун –қоидаларга асосланган принцип. Шартлилик тасвирнинг “ўхшашлиги” ёки “ўхшамаслиги” сингари қарама –қаршиликни тимсолий ижодий томондан енгиш оқибатида юзага келади. Бадиий асардаги ахборот нафақат томошабин эҳтиёжини қондиради, балки уни актуаллаштиради, шакллантиради.

Санъат билан яқинлашиб бораётган томошабиннинг ичидан юксак ҳиссиётлар ўтади. Санъатнинг тарбиялаш вазифаси, инсон эҳтиёжларини бойитиш, кенгайтириш ва юксалтириш хусусияти –инсон фаолиятининг энг характерли хусусиятларидан бири саналади. Бунда пайдо бўладиган эмоциялар –томошабин эҳтиёжи бўлиб чиқади. Ахборот назариясига асосан, ахборотнинг катталиги қониқиш, завқ олиш каби “эстетик эмоция” деб номланувчи ижобий эмоцияларни пайдо қилади.

Мисол сифатида келтирилган суратда тахмин қилинаётган муаммо (конфликт) кўринади, у муаммо квадратнинг ўнг томонида бўлиши мумкин, доира ўша томонга йўналса квадратнинг энг яқин ўнг томони ва доиранинг тўқнашуви рўй бериши мумкин.

Сўнги вақларда рассомлар мавҳум нотасвирий шакллардан фаол

фойдаланмоқдалар, чунки ҳис этиш предметлиги қанча катта бўлса ва психологик ассоциациялар қонуни таъсирида (яъни предметларва уларнинг шартли белгилари ўртасидаги мустаҳкам алоқаларининг) таъсирида но предмет тасвирлар онгда аниқ объектлар билан ўхшатиб юборилади. У Дисней мультфильмларидаги “қаҳрамонлар” –ўзаро боғлиқ хврвкатларни содир этувчи катта ва кичик учбурчаклардир. Бунда томошабин уларнинг ҳаракатини инсонларники сифатида қабул қилади ва уларга маълум характер хусусиятларини ўзидан бахш этади.

Ўхшатма (ассоциация) лар қонуни тасвирнинг баъзи аспектларини томошабинга яхши таниш бўлишини, унинг шахсий ҳаётига боғлиқ бўлишини талаб қилади – акс ҳолда санъат асари билан ҳеч қандай алоқа юзага келмайди. Шу билан бирга аспектлар янги элементларга бой бўлиши керак.

Бу ҳолда руҳий ўхшатмалар (психологик ассоциациялар) принципи бўйича 2 томонлама алоқа инсоннинг бир қатор эҳтиёжларига йўналган кўпроқ билиб олиш истаги асосида қарор топади. Ҳар битта эҳтиёж кондирилса шахсий эмоционал садо юзага келади, бунинг оқибатида мураккаб полифоник эмоционал аккорд пайдо бўлади.

Бадий ҳис этиш жараёни жуда кенг чуқур мавзу. Унда юқорида тилга олинган элементлар ягона бир тизимга жамланади.

Томошабин қониқиш ҳосил этиляптими ёки йўқ, у ижобий қувватни олдими ёки йўқ, ёки унинг эмоциялари қандай бўлса шундайлигича қолиб кетдими-деган савол бадий ҳис этиш жараёнининг натижаси ҳисобланади.

Агар жавоб ижобий бўлса, рассомнинг меҳнати зоя кетмаган бўлади, демак у ўз томошабининга эга эга. Бадий ҳис этиш жараёни – бу эмоционал садо, ўхшатмалар доираси, кайфият ўзгарувчанлиги. Ушбу жараёнда юқори онг катта ўрин эгаллайди, бунинг оқибатида ҳар бир томошабин битта асарни ўз кўзи билан қабул қилади. Санъат асарини чексиз муҳокама қилиш мумкин. Томошабинларнинг ҳар битта янги авлоди рассом етказмоқчи бўлган ахборотни ўз тажрибаси, ўз маданияти, қадриятлар тизимига мослаштиради, ичига киритади. Томошабиннинг қуйи ва юқори онгига тўғридан-тўғри таъсир ўтказа олиш қобилияти-санъатнинг энг аҳамиятли белгиларидан бирини намоён этади, бундай қобилият ўзига бўлган ишончни ошириб, ҳақиқатнинг мантиқий исботларига бўлган эҳтиёждан бизни халос этади.

Санъат асарларидан бадий ҳис этиш жараёнида пайдо бўлувчи эмоциялар ҳақида гапирилганда уларни навбатдаги схемада тасаввур қилиш

мумкин.

Рассом ўз асарларида кодлаб қўйган ҳаяжонларни яшаб ўтиб, уларни томошабинга тақдим этади, томошабин унинг ҳаяжонларини қабул қилиб олади. Рассомнинг вазифаси бу ҳаяжонларни томошабинда уйғотиш ва уларни кечириб ўтишдан эмас, балки у инсонийлаштирган дунёни англаб боришдан, унинг номаълум қирраларини очиб, олган билимларини бошқа одамларга етказишдан иборат.

Томошабин ўз ҳаётий ва профессионал тажрибасини ичига йиғиш, онгни назорат қилиш жараёнида тўпланган маҳоратни ўзлаштириб бориш каби ўхшаш эҳтиёжларга эгаллиги, ўзлаштириб борилаётган маҳорат рассомни ижодий серқирралик билан таъминлайди.

Санъат борлиқни англаб етиш шакли бўлгани учун, ўзида аввал номаълум бўлиб келган бирор бир янгиликни сақлаши керак. Шунинг учун рассом бирор антиқа нарсани қидириб топиш мақсадида доимо изланади. Кашфиётнинг йўқлиги – асарнинг бадиий ва эстетик аҳамияти пастлигидан ва у ҳақиқий асарлар қаторига кирмаслигидан далолат беради. Шунинг учун бадиий ижод ва ҳис этиш жараёнида олдиндан сеза билиш, юқори онг (интуиция) муҳим ўрин эгаллайди, бунинг натижасида жаҳон бадиий маданиятида шу вақтгача мавжуд бўлмаган мутлақо янги ахборот пайдо бўлади. Рассомнинг ахбороти томошабиннинг нафақат онгига, балки юксак онгига ҳам йўлланади аслини олганда томошабин аниқ (конкрет) асарни томоша қилганда инсоннинг олий руҳий фаолиятига у ёки натижани айнан нима туғдирганини айтиб бера олмайди. Санъат асарини бадиий ҳис этиш жараёнида улар жуда муҳимдир. Рассом ўзи билмаган ҳолда юқорида айтиб ўтилган ифодавий, бадиий ва композицион қонун, восита, усул ва турлардан фойдаланади, томошабинда қандайдир ҳиссиётларни уйғотиш мақсадида.

Ҳис этиш жараёнида томошабинда диққатнинг маълум тури ўқилади, ўхшатмалар (ассоциациялар) уйғотилиб, хотира ишга тушади. Россия олимлари ишлаб чиққан схемага кўра, диққат инсонда пайдо бўлиши мумкин ёки аксинча унинг истаги билан ҳам юзага келиши мумкин.

Бехосдан пайдо бўлган диққат – йўналтирувчи рефлексга асосланади. У инсон истаги билан юзага келган диққат – ахборотга бўлган қизиқиш орқали туғилади.

Диққат жараёни эътибор ва фикрни тўғри йўналтирганидан ташкил топган. Рассом ўз асарига бошқаларнинг диққатини жалб этиш учун асардаги композиция марказини ҳажм жиҳатдан кичикроқ тасвирлаши лозим. Чунки

инсон кўзи катта ҳажмдаги тасвирни илғаб олиши қийин кечади. Шунинг учун асардаги диққат марказини тортадиган жойларини рассом алоҳида ва аниқ тасвирлашга ҳаракат қилади, яъни шундай контраст жараёнларини ишлатадики, қайси инсон томоша қилиб, кўзи толиқмаслиги керак. Масалан, маънавий контраст бу тасвирдаги қарама – қаршилик, яъни қария ва гўдакни айтиш мумкин. Бундай қарама-қарши тасвирлар нафақат диққатни тортади, балки томошабиннинг фикрини бир жойга жалб қилиб туради. Кўпинча рассомлар плакатларда томошабин диққатини жалб қилиш учун инсон юз қиёфасига кўп эътибор беради, бу эса асосий информатив элемент ҳисобланади. Асосий эътиборни инсон кўзларини тасвирлашга қаратилади, чунки инсон ҳолатини кўзлари орқали исботланган. Тадқиқотчиларнинг айтишича томошабин 1чи навбатда шароитнинг ҳолат билан ўзгаришига кўпроқ эътибор беради. Рангтасвирда томошабин асосан инсон ва предмет ўртасидаги боғлиқликни кузатади. Масалан, бундай боғлиқликни кузатади. Масалан, бундай боғлиқликни қўл билан саломлашиш, таҳдид солувчи инсон ҳолатларини, суҳбатдошга бўлган муносабатларни айтиш мумкин. Ҳаттоки жонсиз буюмларни ўзгартиришга уларнинг реал ёки кутилаётган ўзаро таъсир нуқталари ажралиб чиқади.

Диққатни жамлаш жараёнининг мустаҳкамлиги ва интенсивлиги диққат жараёнининг жуда муҳим ва диалектик қарама - қарши хусусиятлари саналади. Юқори интенсивлик шароитида ҳис этиш тизими мураккаб ҳолда қийин жамланади, диққат ўзгариб туради, сакрайди, чалғиб кетади. Интенсив бўлмаган диққат организмдан кўп қувватни талаб этмайди, балки фикрни жамлаш учун қулай шароитларни яратади.

Диққатнинг 2 чи жараёни унинг 1 объектдан 2 чисига кетма – кет ўтиб туришидир. Ўқиб туриш жараёни – бу диққатни бир объектдан янги ахборот, мазмунга эга 2 чи объектга созлашдир.

Ўқиб туриш жараёни 2 хусусиятга кетма – кетлик ва танлаш хусусиятига эга.

Томошабинни жалб қилишда бадиий воситаларнинг аҳамияти: Композиция мазмуни ҳар хил бўлган бир нечта қисмдан иборат. Асосий фикр – гоё томошабинга композицияни бир лаҳзада ҳис этиш орқали етказилади. Аммо асарнинг чуқур мазмуни синчковлик билан томоша қилиш, асарни ўрганиш мумкин. Бунда композициянинг ҳар битта қисми буюмнинг янги мазмунидан бохабар этиб боради.

Тасвирларни сахналаштириш ва формализациялаш (шакл бахш этиш)

рассомнинг вазифасини нафақат соддалаштириб, осонлаштиради, балки инсонда ҳис этиш қобилиятини ўткирлаштиради.

Нотасвирий шакл маълум руҳий таассуротни уйғотади, бу нарсага маълум вақтларгача салбий баҳо берилган ва у исботларни иалаб этмаган.

Эмблема, рамз, белги томошабин учун маълум ҳодиса, буюмларни эслатувчи таниш элементлар вазифасини ўтайди.

Улар ўзидан ўзи юксак бадиий ифодавий тимсолни яратмайди. Жалб қилишнинг мавҳумий усуллари туфайли инсон табиий фикрлашни давом эттира олгани каби, картина ёки плакат рамзи ҳам осон англаб этиш учун томошабинга очиқ бўлиши керак.

Тадқиқотнинг алоҳида мавзуси белги ва рамзлар бўла олади, бу мавзуга алоҳида монографиялар бағишланган. Тафсилотларга берилмасдан шуни қайд этиш этамикки, минглаб йиллар давомида Шарқ тасвирий санъатида рамз ва белгиларнинг яхлит мажмуаси ишлаб чиқилган, катта қизиқишни Ўрта Осиё амалий – безак санъатидаги нақшларнинг семантикаси уйғотади. Геометрик, ўсимликсимон ва рельеф тасвирлар, шу қаторда қадимий тарихга эга бўлган доира, квадрат, учбурчак шакллар семантикасидан ҳозирги кунда Ўзбекистон замонавий маданиятида кенг фойдаланмоқда. Шунинг учун рассомлар, халқ усталари, томошабинларда унга нисбатан катта қизиқиш уйғонган.

Квадрат – дунёнинг 4 тарафини англатса, учбурчак айрилик, ажралиш рамзи ҳисобланади. Доира – ёзув кучлардан сақлаб, Худо, қуёш, Борликни англатади. Доира – энг мукаммал шакл, у бахт белгиси ҳам ҳисобланади. Ушбу рамз кичик доирачалар кўринишида бўлиб, деворий панно, амалий санъатда кўп қўлланилган. У “туморча” деб номланиб, аждодларнинг ишончига кўра кўз тегишидан, турли офатлардан асраган.

Қадимий свастика нақши 2 та мазмунни англатган. Агарда у ўнг томонда йўналган бўлса, у абадий ҳаракатни, чап тарафга қараган бўлса – вайрона қилишни, талофатларни англатган.

Ўзбек миллий беагида кенг тарқалган ўсимликсимон ва зооморф нақшлар ҳам ўз семантикасига эга. Қуёш, ҳайвон, ҳашорот ва инсон тасвирлари ўз тараққиётининг маълум босқичида гул тасвири билан уйғунлашиб, ўсимликсимон нақшларга айланиб кетди.

Композиция ечимида фон ва фигура ўртасидаги муносабатлар катта аҳамиятга эга. Баъзида рассомлар жойи ўзгарувчан тасвирларни яратадилар (қуш ва балиқларни, ваза ва инсон юзининг 2 та ён кўриниши) мисол қилиб

Голландиялик график рассом М. Эшернинг ижодини келтириш мумкин.

Авангард рассомлар, шу қаторда Каземир Малевичнинг ҳам Европалик томошабинларга ҳавола қилинган супрематик композициялари чапдан ўнг томонга ва юқоридан пастга каби одатий йўналишлар бўйича ҳис этилган. Лекин бу асарлар араб тилида ёзиб – ўқиб, ўнг томондан чапга ҳис қиладиган Яқин Шарқ одамларига кўрсатилганида уларнинг муносабати (реакцияси) Европаликларникига нисбатан мутлақо тескари бўлар эди. Европаликнинг нигоҳида мустаҳкам кўринган нарсани улар аксинча, нозик қилиб қабул қилганлар.

Статик ва динамик элементлар контрастини горизонтал ва вертикал чизгили мустаҳкам шакл яратади. 2 чи ҳолда эгилган, олдинга интилган, учи ўткир чиқарилган чизгилар динамиклик ва ифодавийлик таассуротини уйғотади. Классик тўғри перспектива қоидалари асосида яратилган рангтасвир асарларида фазо чуқурлиги биз кўриб тургандек даражада ҳақиқий бўлиб кўринмайди. Орқа план одатда хира ва кўримсиз бўлиб, олдинги планда турган деталларнинг ёрқинлигини оширади. бу ерда селективность, яъни инсон бадий ҳис этишнинг танлаш қобилияти ишга тушади. Перспектива, ранго – ранг бўёқлар (нурли рефлекслар, нур ва соянинг нозик нюанслари билан кучли ишлов берилган кўп планли рангтасвир асари синчковлик билан танишишни талаб қилади, бунда таассурот ҳамда мулоҳазалар қандай бўлишини олдиндан билиб бўлмайди.) фазовий чуқурликни ҳис этиш кўриш қобилиятининг мураккаб психофизик механизмларига боғлиқ бўлади. Кўп планли сахнани кўриб чиқиш кўриш аппаратини ўз функцияларини кўп маротаба ўзгартиришга мажбур қилади. Битта планни томоша қилаётган инсон кўзи фотоапарат сингари бошқаларни аниқ ажрата олмай қолади.

Турли реал қисмларини (фрагмент) табиий ўз – ўзидан ўрин алмашуви маълум руҳий (психологик) рольни ўйнайди. Тимсоллар тўқнашуви ёки ёнма – ён берилиши ҳар доим воқеа ва ғоя ўртасидаги бирор муносабатларни рамзлайди. Томошабинга руҳий таъсир ўтказишнинг кучи танланган тимсол, метафора, аллегориялар диалектик бирликка қай даражада жавоб бериши, мос келиши, ниманидир эслатиб, бирор янгиликни бера олишига боғлиқ бўлади.

Рассомнинг ижодида доим шартлилик ва тасвирнинг фрагментларлиги мавжуд бўлади, уларнинг асосида ҳис этишнинг психологик қонуниятлари ўтади. Инсон қай даражада деталларни аниқ кўра

олиши ёруғлик ва масофага боғлиқ бўлади.

Ўзининг кўриш тажрибасига таянган ҳолда томошабин ўрмон, тоғларни ғира – шира ҳолатда, шом пайтида уй тасвирларини силуэт (яъни устки шаклий чизгилари) дан тезда таниб олади. Бутун предмет ҳақида тасаввурни ҳосил қилиш учун унинг бир қисмига назар солишнинг ўзи кифоя. Яхлитлик ва предметларнинг айнан шу қонуниятни рассомларга лапидар тасвирий воситалар ёрдамида мураккаб хиссиётларни етказиб бера олиш имкониятини яратади.

Тасвир қанчалик (лаконик) яъни яхлит бўлса, унинг ҳар битта деталидаги мазмуний ва эстетик ифодаси шунчалик кучли кўринади. Ўхшатма (ассоциациялар) қонуниятига кўра инсон тасаввур қилиш кучи орқали яхлит тимсолни тиклаб олади. Бу усул қизиқарли бўлиб, томошабин – рассом ўртасидаги ҳамкорликни тахмин этади.

Назорат саволлари

1. Диққатни жалб қилишнинг рухий воситалари сезги органлари тизимининг ишлаш хусусияти нимада?
2. Олимлар томонидан томашабинни хис этиш қобилиятларининг қандай модели яратилди?
3. Тасвирий санъат асарларини хис этишда томошабин турини ажратиб берилиши.
4. Санъат асарларини яратишда ёрдам берадиган билгиларининг неччи хил даражаси мавжуд?
5. Гўзаллик қонунларининг бадиий, ифодавий ва композицион воситалар билан узвий боғлиқлиги нимада?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.
2. Худайбергенов Р. Тасвирий санъатда ранг. – Тошкент. ТДСИ ўқув босмаҳонаси, 2004.

2-амалий машғулот: Рангларнинг инсон рухиятига таъсири

Ишдан мақсад: Тасвирий санъатда рангнинг аҳамияти ҳақида тушунча. Бўёқ рангининг кучи, ранг жилодорлиги ва туслар нисбати ҳамда ранг хусусиятлари

Масаланинг қўйлиши: Ранг ўзи нима? У қаердан пайдо бўлади, нималардан тузилган? Инсон руҳиятига тасир қилувчи рангнинг хусусияти нимадан иборат? Тасвирий санъат асариди ва табиатда рангнинг эстетик таъсири, идрок қилиш қонунлари мавжудлиги, улар қандай? Рангнинг шакл чизиқларига, ёруғ - сояга муносабати қандай? Ранг мажмуаси нима? Колорит нима? Тасвирий санъат назарияси олдида турган шунга ўхшаш ранг билан боғлиқ саволлар ўз ечимини топиши керак.

Бу саволлар устида қадимдан дунёнинг кўпгина олимлари изланиш олиб борганлар. Ранг муаммоси ҳақида ҳозирги вақтда ҳам кўпгина фан соҳаларида илмий ишлар олиб борилмоқда. Физика фани ранг табиий қуввати билан қизиқса, физиология - одам кўзи орқали ёруғни сезиб рангга айлантиришни, психология - рангни идрок қилиш муаммоси ва унинг инсон руҳиятига таъсир қилиб ҳар хил ҳис - туйғу ҳосил қилиши, биология - тирик жониворлар ҳаётида рангнинг роли ва аҳамияти билан қизиқади.

Ишни бажариш учун намуна: Тасвирий санъатда рангнинг аҳамияти ҳақида тушунча: Инсон ҳаётида рангнинг аҳамияти катта. Биз кўз ўнгимизда нимани кўрсак шуни рангди ва ранг орқали кўрамыз. Жамиятда инсон учун рангнинг роли муҳим бўлиб, инсон руҳиятига катта таъсир этади. «Умумий ранг, - деб ёзади Гёте, - одамларда катта қувонч уйғотади». Халқ дидида гўзаллик ҳақидаги тушунча ранг билан боғлиқ. Улар халқ, амалий санъатида ўз аксини топган ва халқ байрамларида ҳам ранг - баранг кўринишларни томоша қилишимиз мумкин. Ранглар гармонияси, колорит, контрастлар мавҳумий рангларнинг гўзал бирикмаси ҳақиқатан табиатда мавжуд ва рассомлар идрок қилади, умумлаштиради, қайта - қайта ёки ўзгача қабул қилади. Бу маънода табиат (ёки натура) рассомлар учун асосий ранг ҳис қилиш манбаи ҳисобланади.

Рассом асар яратар экан рангларни ўз дидига, услубига, мақсадга бўйсундиргунга қадар излайди. Унинг тагида албатта ранг тушунчаси, ранг назарияси ва қонуни ётади. Мукамал ранг назариясига ва амалиётига эга бўлган рассом ранг орқали бадиий образ яратишга эришади.

Композицияда ҳам ранг катта ўринда туради. Рассом қандай асар яратмасин биринчи навбатда рангга эътибор бериши, изланиши муваффақият келтириши мумкин. Биз ҳаётда атроф - муҳитни кузатар эканмыз борлиқни ранг орқали тасаввур қиламыз, кўрамыз. қандайдир буюм, шаклларнинг ранги доимий хотирамызда сақланиб қолади. Яъни, кўкатлар - яшил, осмон - кўк ранг, қор - оқ, олов - қизил каби рангларда.

Буюмлар ранги шароитга ёруғлик кучига, ёритилиш рангига ҳам боғлиқдир. Буюм ўзи турган муҳитда атрофга ўз таъсирини ўтказиб туриши ва унинг атрофидаги рангли буюм унга ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Ҳар доим буюмлар бир - бирига таъсир қилиши мумкин. Буюмнинг ранги унинг турган ранг фонига қараб ўзгариши мумкин. Масалан: кулранг буюм қизил фонда - яшил - кўк рангда, яшил фонда - қизғиш рангда, сариқ фонда - мовий рангда кўринади. Думалоқ қилиб қирқилган қизил рангдаги қоғозни кулранг қоғоз устига қўйсақ, кулранг фон яшилсимон бўлиб кўринади. Агар қизил рангдаги қоғоз ўрнига яшил қоғоз бўлакчасини қўйсақ, кулранг фон қизғиш рангда кўриниши мумкин. Ҳар кўринишдаги вазиятда контраст ранглار пайдо бўлганлигини кўрамиз. Контраст ранглар ёнма - ён жойлашса ранг кучини янада оширади. Булар, қизил - яшил, зарғалдоқ ранг - нилоби ранг, сариқ - кўк, яшил - сариқ - бинафша ранг ва бошқалардир. Буюм ранги кузатувчидан узоқ - яқинлигига ҳам боғлиқ (ҳавоий перспектива). Оқ ранг узоқлашса хиралашади (қораяди), қора, тўқ ранг - оқариб (кулранг тус) кўриниши мумкин.

Буюм ранги, туси, равшанлиги ва туйғинлигига қараб ҳар хил ўзгаради. Бу ўзгариш ҳам шартлидир. Ёш рассомлар бу ўзгаришларни сезмайдилар. Аксинча буюмнинг бўёқ рангини кўрадилар. Электр чироғи нурида ёритилган оқ қоғоз рангини табиий ёруғликдагидай оқ дейдилар.

Афсуски, унинг сарғиш рангда эканлигини сезмайдилар. Кечки қуёш нурида эса зарғалдоқ рангдадир. Яшил дарахт узоқлашган сари совуқ - мовийсимон оч рангда бўлиши мумкин. Реалистик тасвирий санъатда рангларни бир - бирига нисбатан шартли аниқлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Шу ҳолдагина рассом буюмни ҳаққоний тасвирлаши мумкин.

Малакали рангтасвирчи - рассом табиатдаги ранглар ёруғлик нурида ўзгаришини яхши сезиши мумкин. Баъзи картиналарга қарасак ой ёруғида акс эттирилган манзарадаги ранглар оч яшил - кўклигини, кечки қуёш нурида ва сунъий ёруғликдаги манзаралар эса сариқ - зарғалдоқ ёки қизғиш колоритдагина кўрамиз. Булар ҳаммаси рассом томонидан табиатда ранглар ўзгаришини объектив акс эттиришидир. Куинжи, Поленов, Репин картиналарида рангларни объектив ўзгариш қонунлари асосида яратилганлиги маълум. Рангтасвирда ранг колоритини яратиш катта аҳамиятга эга.

Ранглар муносабати ва колорит: Буюм шакли ҳажмини, материални, фазода жойланишини, юзасини ёруғлик ва соя орқали, унинг бир - биридан

фарқланувчи туси ва уларнинг ранги, рангларининг бир - биридан фарқ қилиниши туфайли идрок қиламиз. Рангтасвирда буюмни рангда шакл беришда, унинг табиат муҳитдаги ранглар муносабатида акс эттириш катта аҳамиятга эга. Томошабин идрок қилиши, умуман рангларнинг бир - бирига муносабатига таянади.

Рангтасвир ишлашда ёруғлик кучи нисбатидан ташқари, рангнинг ёрқинлик кучи ва ранглар мутаносиблигини кўрсата билиш керак. Шу билан бирга рангни тўғринлик нисбати, ранг кучи нисбати, ранг туси ва тури тўғрилигидан муҳимроқдир.

Битта буюмлар тўплами (постановка) ни ишлаётган кўп рассомлар тасвирий ишида совуқ ранглар ёки иссиқ ранглар жилосида, шунингдек ёруғроқ колоритда ва қорамтир колоритда бўлиши мумкин. Бир гуруҳ буюмлар тасвири бир неча рассомлар ишида ранглар ёрқинлиги, ранг ва ранг тўғринлиги ҳар хил кўринишда акс эттирилган ҳам бўлиши мумкин. Аммо ҳамма тасвирий ишда буюмлар ранги ва ёрқинлик кучи тўғри берилиши, ҳаққоний тасвирланиши лозим бўлади.

Қандай бўёқлар ранг жилосини олмайлик, у равшанроқми ёки тўқроқ (тўйинган)ми ранглар фарқидаги уч хусусият ёрқинлик, ранг, тўғринликка амал қилиш шартдир. Акс ҳолда нафис тасвирий санъат ҳаққоний таассурот қолдирмайди. Буюм рангининг тўғринлиги, туси ва ҳар хил ёрқинлиги орасидаги ўзаро боқлиқлиги шу буюмнинг ранглар нисбати дейилади. Нафис тасвирий санъатда ёруғ - соя нисбатини акс эттириш, ранг нисбатини акс эттиришдан асло ажратилмайди. Улар биргаликда ҳал этилади. Унинг учун буюм шаклини рангтасвирда ранг тусини тўғри бериш рангни уч асосий хусусиятига боғлиқ.

Реалистик нафис тасвирий санъатда ранг ва ёруғ - соя воситалари буюм шаклини тасвирлашда ранг нисбати, ранг туси асосий рол ўйнайди, қачонки буюм шаклининг ёруғлик ва ранг кучи тўғри топилса буюм шакли бунёд қилинади. Рангтасвирчи рассомнинг маҳорати буюм шакли рангини тўғридан - тўғри кўчиришда эмас, балки ранг танлашда улар нисбатини тўғри топа билишдадир.

Буюмни рангда тасвирлашда унинг колоритини ва рангини тўғри танлаб олиш тасвирлашнинг муҳим шартидир. Рангтасвирни маъноли талқин қилиш учун натурани кузатиш чоғида фақат тусли эмас, балки рангли фарқларини ҳам қандай идрок этилаётган бўлса, шунда тасвирланиши зарур.

Ранг муносабатлари ҳолати буюм - шакл ва муҳитнинг ўзаро алоқасини

акс эттиради, шунинг учун тасвирда берилаётган тус ва ранг муносабатларини яхлитлиги тўлақонли ранг нисбатлари ва калоритини тўғри топишга имкон беради.

Натуранинг ранг муносабатларини тўғри бериш учун биринчидан, ранг хилини, жиҳатини (кўк, сариқ, яшил ва ҳ.к), иккинчидан, бу рангларнинг ёрқинлиги (туси) бўйича муносабатларини (фарқини), учинчидан, шаклнинг (ва унинг юзасининг) бошқаларга нисбатан рангга тўйинганлигини белгилаш лозим.

Иш жараёнида ҳар бир рангнинг ёруғлиги, туси, нимтуси ва бошқалар унинг ўзига эмас, балки бошқаларга боғлиқ эканлигини ёдда тутиш зарур. Рассомни фақат ранг фарқи, ранг муносабатлари (нисбатлари) кизиқтириши керак. Шунинг учун рангтасвир - бу натура шакллариининг рангини доимий киёсий таҳлил қилиш жараёнидир. Портретда кўзга кўринаётган рангларни фақат ранг ёрқинлиги жиҳати билан эмас, балки ранг ёруғлик қуввати, ранг тўйинганлиги билан ҳам сақлаб қолиш муҳим ҳисобланади. Рангтасвирнинг ҳаққонийлиги ранг жиҳатларининг аниқлигига эмас, балки ранг ёрқинлиги ва рангнинг кучи бўйича муносабатларни тўғри берилишига боғлиқ. Ранг туси ва ранг кучи бўйича нотўғри танланган ранг муносабатлари маконий тасвирда чалкашликка олиб келади. Бу айниқса тасвирланаётган нарсанинг моддий хусусиятларини тасвирлашга салбий таъсир қилади.

Ранг муносабатлари усули билан асар яратиш жараёнини мусиқа оҳангини тузилиши билан таққослаш мумкин. Унда ҳам ягона товуш кўп нарсани ифодалай олмайди, аммо бошқа товушлар билан уйғунлашиб тегишли мусиқа оҳангини ҳосил қилади. Товушларнинг ўзаро алоқаси бузилса, мусиқа ҳам бузилади.

Рангтасвир ҳақида ҳам худди шуни айтиш мумкин. Ранг ва тус муносабатларини табиатда қандай бўлса, шундай тарзда бериш шарт эмас. Аммо энг ёруғдан, энг қоронғу ранглар жилоси сари нисбий муносабатга амал қилиш зарур. Акс ҳолда рангтасвир яхлит тасаввур уйғотмайди. Портретда натура муносабатларига номутаносиб олинган ранг диссонанс (ранглар уйғунлигида пала - партиш) ҳиссини уйғотади.

Ранг билан ишлаш бўйича рассом қобилияти: Агар талаба натурада ранг ва ранг - тус муносабатларини кўра олса, ҳали у яхши асар ярата олади деган гап эмас. У маҳорат билан айрим ашёларнинг ёруғ - тусидан нусха олиши, уларнинг ҳажмини ҳам бериши мумкин, аммо маконнинг моддийлиги, ёритилиш ҳолатини бера олмайди. Реалистик рангтасвир маҳоратини

эгаллаш учун унинг икки асосий хусусияти моҳиятини тушуниб олиш зарур. Шундагина ёш расом ихтисосликни яхши эгаллайди ва унинг ҳар иши такомилга эришиб бораверади.

Биринчи хусусият шундаки, натурадан рангтасвир, унинг хажмий, маконий ва моддий сифатлари табиатнинг рангин муносабатларини нигоҳий образларга мутаносиб ўтказиш, ранглар ўйинидан иборат бўлади. Этюддаги берилаётган ранг муносабатларини моҳияти нигоҳ билан қабул қилинаётган муносабатлар моҳиятидан келиб чиқади. Зеро этюднинг ранг муносабатларини тузилиши, ёритилганликнинг умумий тус ва ранг ҳолатини ҳисобга олиб амалга оширилади. Муносабатлар билан ишлаш методи рангтасвир таълимининг асосий қонуни ҳисобланади.

Иккинчи хусусияти шундаки, натура ашёлари ранг муносабатлари уларни яхлит идрок этишни чоғиштириш билан белгиланади. Натуранинг ранг муносабатларини яхлит кўришга эришмай, унинг тасвири тўла равишда бўлмайди. Айнан шу икки хусусиятларга эришиш натижасида тасвирнинг тўлақонли, таъсирчан ранглар муносабатини яратиш мумкин.

Таълимнинг дастлабки пайтиданоқ муносабатлар методи билан ишлаш зарур. Ҳар бир рангни айнан ва бошқалардан ажратиб нусхалаш мумкин эмас. Бундай нусха кўчиришда рангларнинг ўзаро алоқаси, уларнинг фарқини билиб бўлмайди. Бундай нусха олиш натижасида жонли нигоҳ тасаввуридан йироқ бўлган тасвир ҳосил бўлади. Этюддаги барча бўёқлар бир-бирига нисбатан олинади. Рангтасвирдаги ранглар атроф-муҳит билан солиштириш асосида топилади ва улар пропорционал муносабатларда тасвирланиши мумкин.

Умумий ранг ва тус(тон)лар ҳолати: Ранглар муносабатларини қанчалик тўғри топилишига қарамай, тасвир ҳаққоний бўулмаслиги мумкин. Шунинг учун унинг колоритини, ранглар ҳолатини ва ранглар равшанлигини, уларнинг бир - бирига, об - ҳавонинг ёки куннинг ҳар хил вақти тасвирланган расом картиналарини кўриб чиқайлик. Биз бунда қуёш ва кун тасвирида рангларни равшанлигини, бўёлар ёрқинлигини (тўйғинлигини) кўрамиз.

Булутли кун, қуёш чиқиши ёки қуёш ботиши тасвирланган ҳолатларда эса аксинча ранглар равшанлиги паст, ранглар қуюрулашган оғир ҳолатларини кузатиш мумкин. Булар расом томонидан табиат манзараларида ёруғлик ҳолатини ҳаққоний тасвирлаганлигидир. Чарақлаб турган қуёш нуридаги манзара эрталабки ёки кечки пайтдагидан ранглар туси албатта ёрқиндир. қоронғиликда ҳамма буюмлар тўқлашади, ўзаро

ёрқин ва қора контрастлилик камаяди. Булутли кунларида эса ёруғлик ва соя ўртасида кескин фарқ бўлмайди.

Реалистик рангтасвирда ташқи ечимни ёритилиш ҳолатини акс эттиришни билиш керак. Куннинг ҳар хил вақтида ёки ҳар хил об - ҳавода акс этирилган

манзара картинаси бир - биридан фарқ қилиши керак. Шунингдек эрталаб, кечқурун ёки куз, қиш ва ёз тасвирланган манзаралар ҳам ўзаро мувофиқ келмайдп.

Суриковнинг «Ўқчилар қатл этилган тонг» картинасида ранг колорити, ранг туси, бўёқ равшанлиги пасайтирилганлигини кўрамиз. У қорамтир бўёқларда ишланган. Картинадаги ўқчининг оқ кўйлагига оқ қоғозни солиштириб кўрсак, кўйлак оқ рангда эмас, балки хира - кулранг эканлигини кўрамиз.

Аммо у картинада оқ бўлиб кўринади. қолган жойлари: қўл, юз, кийим ранги - ҳаммаси қорамтир ва тўқ бўёқларда тасвирланган. Эрталабки паст ёруғлик шароитида ҳамма буюмлар ва ташқи олам хиралашиб кўринади. Агар бундай манзарали картинага ёрқин ранг қўйилса, у бошқа бўёқлар ранги билан боғланмаслиги мумкин.

Агар қиёфадан ёруғлик манбаини аста - секин узоқлаштирсак, ёритилган ва сояли кўринишлар хиралашётганини кўрамиз. Қуёшли куни манзарадаги ёруғлик ва соя контраст кучли фарқ қилса, булутли куни эса аксинча.

Ёруғлик кучи ўзгаришига қараб буюм умумий равшанлигигина эмас, балки унинг ранги ҳам ўзгаради. Ёруғлик пасайганда буюмнинг ранг ёрқинлиги (кучи) ҳам пасаяди. Булутли куни кўкатлар ранги қуёшли кунга қараганда ёрқинлиги паст. Шимол манзараларида жанубга нисбатан ранглар жилоласи, ёрқинлиги ҳам пастдир. Буюмдаги энг оқ қисмини энг оқ бўёқ билан, энг ёрқин рангли жойини - ёрқин тўйинган бўёқларда ишлаш шарт эмас.

Ранглар муносабатлари (нисбати), умумий туси ва ранглар ҳолати тўғри топилган санъат асарини яхши рангтасвир дейишимиз мумкин.

Аслига қараб ранглар ҳолатини ва умумий оҳангини, ранглар муносабатларини пропорционал миқдорини тўғри топиш учун, энг аввало, ранглар гусини ва ранглар нисбатини аниқлаш керак.

Иш бошида энг ёруғ ва энг тўйғин ранг қисмини аниқлаб олиш керак, қайси ранг гаммаси тузишни, қайси ранг тўйғинлиги, ранг оч ёки қоралиги даражаларини аниқлаш лозим.

Рангтасвир ишлашни бошлаганда тус (тон)ни ҳаддан ташқари оқиш рангда ёки ўта тўйинган рангларда бўяш мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, ёритилган қомат ёки бошни олайлик, ёруғлик тушган қисмини ўта еркин рангда ишланса, кейинчалик шу жойдаги ялтироқ жойларини тасвирлаш жуда қийин бўлади.

Шакл тасвири мато текислигидан чиқиб қовушмаслиги, асар яққоллиги амалга ошмайди. Ўта рангдорлик даражаси ҳам мақсадга мувофиқ эмас.

Асл (натура) га қараб чизилаётган нарсаларнинг умумий тусини ва ранг ҳолатини аниқлаш мақсадида баъзи рассомлар мольберт ёнига оқ ёки рангли мато бўлакчасини осиб қўйишади. У энг ёруғ ва тўйгин рангни натура билан таққослаб аниқлашга ёрдам беради.

Манзара тасвирини ишлашда умумий тус ва ранг ҳолатини тўғри танлаш лозим. Энг аввало осмон, сув ва ернинг ранг нисбатини ҳал қилмоқ керак. Умумий тус ва ранг инobatга олинмаса, манзаранинг асосий ҳолати, кайфияти тасвири амалга ошмайди.

Рассом ҳар бир расмида ёритилиш ҳолатини аниқлаши керак. Анашундагина тасвир ҳаққоний чиқиши мумкин.

Нафис тасвирий санъатда материални ва фазодаги ўрнини тасвирлаш ёритилиш ҳолатига боғлиқдир.

Агар нарсаларнинг тус жиҳатдан фарқлари тасвир юзасида натурадагига мутаносиб берилган бўлса (оқ буюм оқ кўринса ва ҳ.к.) биз буюм тусини ва рангини, шунингдек у билан боғлиқ муҳитни ҳаққоний идрок этамиз.

Кун давомида ёрутлик кучи турлича бўлади, аммо барча шароитда маълум бир юзанинг идрок этилаётган ёруғлиги. ўзгаришсиз қолаверади. қоғоз варағини ҳар қандай шароитда эрталаб, кундузи, кечқурун биз оқ рангда кўраверамиз. Шунга кўра бизнинг нигоҳий тасаввуримиз ёрқинлик муносабати билан белгиланади. Агар тасвир ёки этюдда ёрқинлик муносабати сақланган бўлса, тасвир ўзгаришсиз ва ҳаққоний кўринади. Буюмларнинг ҳақиқий ранги ҳам, уларни маконда жойлашуви ҳам ҳаққоний тасвирлаб берилади.

Нигоҳий идрокнинг бу қонунияти тус ёки рангли тасвирни бажаришда муҳим аҳамиятга эга.

Агар шаклларнинг тус фарқлари нигоҳий натурага мутаносиб муносабатларда тасвирланган бўлса, тасвир юзада уларнинг тус ва ранг хусусияти натурага нисбатан ҳаққоний тарзда сақланади. Гризайл усулида натурадан ишлаш, тус.ш чизматасвир ёки рангтасвир бажарилиш пайтида

тасвир юзасида тусларни ёруғдан сояга ўтиш жиҳати шундай бўлиши керакки, натурадаги энг ёруғ жой чизматасвирда ҳам энг ёруғ, энг қоронғу жойи эса қоронғу бўлиши зарур. Оралиқ туслар эса ўшаларга нисбатан куч, лироқ ёки кучсизроқ тарзда тасвирлаб борилади.

Леонардо Да Винчи шундай ёзади: «...Агар сен рассом бўлсанг, яхши чизишга ўрганишни хоҳласанг, аста - секин чизишни, расм солишни ўрган, қандай ранглар ва улар ёруғликнинг биринчи даражасида қанчалик эканлигига баҳолаб бор ва туснинг ҳам қуюқлигини кузат» .

Хулоса қилиб айтиш керакки, тусли тасвир (гризайлда ишланган чизматасвир ва рангтасвир) ёруғлик - соя муносабатларини тузилишга, натурани нигоҳий образ нисбатларига асосланади. Энг ёруғ ва энг қорамтир қисмларини тасвирлаётганда уларнинг бир - биридан қанчалик оч ёки тўқ ранг нисбатларини натурага нисбатан сақлаш муҳим аҳамиятга эга.

Бўёқ рангининг кучи, Ранг жилодорлиги ва туслар нисбати ҳамда ранг хусусиятлари: Бўёқ рангининг кучи - матода инсон портретини тасвирлаётган рассом шу киши характериға мос ранг кучини ҳар доим ҳам бераолмаслиги мумкин. Натуранинг ранг кучини аниқлаш бизни рангни идрок қилиш қобилнягимизга боғлиқ.

Инсон чехрасига қараганимизда, унинг ҳақиқий рангини атроф - муҳит, яъни ёруғлик таъсири, масофа таъсири кабиларда кўраимиз.

Кечқурун, ойдинда ва сунъий ёруғликдаранг сифати албатта ўзгаради. Ёруғлик ранги инсон чехраси атрофидаги ҳамма рангни ўзига бўйсундирадп, натура рангини биров кучайтиради. Масалан, электрнинг зарғалдоқ нурида оқ рангли мато оқ бўлиб кўринади. Аммо унинг иссиқ ранги унчалик эмас. Ҳақиқатда мато оқ ранг таралиш миқдори катта эмас.

Электр ёруғлигидаги оқ мато зарғалдоқ ранг тарқатиши, апельсиннинг кундуз куни тарқатаётган рангидан кучлидир. Агар бу оқ матони кечқурун ёки электр ёруғлигида тасвирламоқчи бўлсак, уни албатта ёрқин ва тўқ рангда оқ бўёқ аралаштирмасдан тасвирлаш керак. Биз ишлаётган портрет ранг гаммасида оқ бўёқни кўп ишлатсак унинг табиий колоритини аниқлай олмаймиз.

Суриковнинг «Меншиков Березовада» картинасида ранг гаммаси ҳамжиҳатлилигини, яққоллигини кўраимиз. Картинанинг барча қисмлари ёруғлик шартларига бўйсундирилган. Оқ бўёқ ишлатилганини сезмаймиз.

Колорит ҳар доим ҳам ранг кучи асосига қурилмай, балки нейтрал ранглар, ранг туси ва натура ранглари муносабати асосида қурилиши ҳам

мумкин. Бу ҳолат Серов ва бошқа рус реалист рассомлар асарларда акс этган. Чарақлаган қуёш нурида натура ранги оқариб, улар орасидаги фарк даражаси камаяди ёки йўқолади. Булардан ҳам рассом тасвири ҳаққоний ва жозибали чиқишида маҳорат билан фойдаланиши мумкин.

Баъзи рассомлар нафис тасвирий санъатда ранг ёрқинлигини ёки бўёқлар чарақлаб туришини хуш кўрсалар, баъзилари оқиш — хира ва унча кучли бўлмаган рангларни маъқул кўрадилар. Аммо, ёрқинлик, бўёқ кучи, оқиш-хиралик колорит қимматини оширмайди. Ҳақиқий колорит маълум ёруғликда натура рангини тасвирлаш, табиат ҳолатини ва образни очно бериш билан боғлаш рассом учун муҳимдир.

Рангтасвирда иссиқ-совуқ ранглар: Рангтасвирдаги ранглар гармониясини ташкил этиш муҳим ҳисобланади. Шу жумладан портретда иссиқ (сарғиш қизил, зарғалдоқ) ва совуқ (яшил, кўк, нилоби) ранглар ҳам муҳим роль ўйнайди.

Картинада иссиқ ва совуқ ранглар қарама-қарши келиши табиатдаги ёруғлик ва соя рангларга асосланади. Табиатда ёруғлик совуқ рангда бўлса, соя иссиқ рангда бўлади ва аксинча. Иссиқ ва совуқ ранглар ёйма-ён туриши текис ёритилган юзада ёки хира текисликда ҳам бўлиши мумкин.

Бирон ранг ёки ранг бўлакчани кузатганимизда ранг контраста қонунияти асосида унинг чегарасида қарама-қарши ранг ҳосил бўлади. Контраст ранг сезгидан ташқари ёруғлик нури таъсирида ҳам ҳосил бўлади. Яъни, қуёшли қиш кунини қор сояси кўк рангдалши, исмон рефлекси, сарғиш-зарғалдоқ қуёш нури билан ёритилган қор ранги контрастини (кўк) ҳосил қилади. Ёз кунлари сояларнинг ёрқин кўк-нилоби ва бинафша рангларда кўриниши ҳам контраст ранг тасаввурини ҳосил қилади.

Рассом буюмларнинг ҳар хил рефлексларини тасвирлашдан ташқари, холст юзасида ёруғлик ва соя жойларида ҳам иссиқ, совуқ ранглар жилосини акс эттиради. Буларга эътибор бермаслик ранглар муносабатини сохталаштиришга олиб келадиган, табиий идрок қилишимизга салбий таъсир қилади. Ёруғлик ва соя қисмларида иссиқ ва совуқ ранглар қарама-қаршилиги нафис тасвирий маҳоратнинг зарур шартларидан биридир. У гармоник колорит ҳосил қилишга хизмат қилади.

Шундай қилиб, бой ва ҳар хил ўзаро рефлекслар, умумий ёруғлик туси ва ранглар ҳолати, асосий ёруғлик манбаининг спектр туркуми таъсири, контраст рангларнинг ўзаро таъсири-қабилар нарсаларнинг жами рангини бирлаштиради, бир-бирига боғлайди ва яқинлаштиради.

Рангларнинг колористик асоси-бу ранглар бирлиги принциpidир. Картинадаги бўёқ ранглар бирлигига бўйсундирилмаса у доим ёрқинлиги билан ажралиб қолади, жами бўёқлар гаммасига бегона бўлиб қолади. Шунинг учун картина ёки этюдга бирон-бир ранг беришда бошқа ранглар колорити билан боғлаш муҳим. Умумий ранг оҳанги билан боғланмаган ранг холост сатҳидан чиқиб кетади, кўшилмайди, бегона бўлиб тасвирнинг умумий ранг тузилишини бузади. Картина ранг колоритини ҳал қилмаслик, картинани қисман бўлиниб кетишига, композиция ечимига салбий таъсир қилади. Маълум ёруғлик вақт ҳолатини кўрсатиб бермайди.

Колорит ва ранг муносабатлари қонуни, шаклни чизиқлар орқали пропорциялар бирлигида кўрсата билиш, унинг рельефини, материаллигини, фазовий маконини аниқлаш, ўраб олган жисмларга, ҳар хил вақтдаги ёруғлик ҳолати ва ҳар хил об-ҳаво шароитини сезиш кабилардан иборат бўлади.

Ранг жилодорлиги ва туслар нисбати: Жисм ранги ва ёрқинлиги, унинг материаллигини ҳаққоний идрок қилишда картинадаги ранглар нисбати, жисмлардаги ранглар нисбатига маконда мос булишини тақозо қилади (яъни, окни окдек, қорани қорадек). Масалан, оқ рангдаги матони кундузи ҳам, кечқурун ҳам, булутли кунда ҳам, биздан узоқроқда турса ҳам оқ рангда кўрамиз. Бизнинг кўзимиз жисмларни ёрқинлик нисбатларида аниқлайди. Агар картин ада ёрқинлик нисбати сақланган бўлса, тасвир ҳаққоний бўлиб кўринади. Шаклнинг материаллиги ҳам ва фазодаги ўрни ҳам тўғри тасвирланади. Бу кўз орқали идрок этиш қонуни, ранг ва ранг туси билан тасвирлашда муҳим аҳамиятга эга. Натура рангининг туси (оҳанги) пропорционал фарқи тўғри тасвирланса, тасвир текислигидаги жисмлар ранги ва ранг туси, характеристикаси ҳаққонийлиги сақланиб қолинади. Натура билан ишлаётганда ёруғ (оқ) қисмидан қорамтир (тўқ) қисмларини жойлангандек ранглар нисбатида жойлашиши керак. Шунингдек оқдан қорагача бўлган оралиқ ранг гуси нисбати ҳам сақланмоғи лозим. Мисол учун: ранг тайёрлаётган пайтда нима очроқ рангда нима тўқроқ рангдалигига қараш керак., Бир ранг иккинчи рангдан неча марта оч ёки тўқ рангдалигини аниқлаб картинага қўйилади. Хулоса қилиб айтганда ранг туси нисбати натурадаги ранг нисбатига пропорционал мос келиши лозим.

Ранг хусусиятлари: Биринчи навбатда бир буюмни бошқасидаи ажратиб турадиган ранг туси сифати, ёруғлик ва тўйинганлиги сингари учта жиҳат билан танишиш зарур бўлади. Рангтасвирнинг ҳаққонийлиги расом бу учта жиҳатни тўғри талқин эта олишига боғлиқдир.

Ранг муносабатларини тўғри белгилаш учун ашёларнинг уч хусусиятига кўра қиёслаш зарур булади. Бунда натуранинг ёруғлиги ва тўйинганлигига эътибор берилади. Рангнинг асосий хусусиятлари билан амалда танишиш учун уларни турли ашёларда (мева, сабзавот, матолар ваҳ.к) кўриш зарур.

Ранг, тус ва тўйинганлиги турлича бўлган ашёларни ўрганиш ва қиёслаш учун талабалар ранг шкаласини тузишлари лозим. Бунда бир рангни энг тўқидан бошлаб кулрангга томон туси камайтириб борилади.

Соҳа адабиётлари тахлили шуни кўрсатадики, рангшунослик назариясини пухта билиш хар битта ижодкор учун шарт. Шунинг билан реалистик рангтавирнинг назарий асослари илмини ўзлаштириш ва айти пайтда қилиш натижасида мукамал асар яратиш имконига эга бўлиш мумкин. Рангларнинг табиатда қандай ҳосил бўлиши ва тарқалиши муаммоси қадимдан олим ва рассомларнинг диққатини тортган. XIX асрда немис табиатшунос олими Г.Л.Гельмольц рангшунослик назариясида муҳим янгилик яратди. Кўп йиллик тажрибалар асосида хроматик рангларнинг учта асосий аломати - ранг туси, рангнинг оч тўқлиги ва тўйинганлиги асосида туркумлаш кераклигини кўрсатди. Бирор хроматик рангга очроқ кулранг кўшсак, унинг жозибалилиги пасайиб, нурсизланади. Бу ҳол рангнинг кам тўйинганлигидан, яъни унинг таркибида бўёқнинг камайганлигидан дарак беради. Демак, рангнинг тўйинганлиги ёки тўйинмаганлиги деганда унинг кул рангга нисбатан рангдорлик даражаси, тозаллигини тушиниш керак. Ранг доираси икки тенг бўлакка бўлинса, биринчи ярмида қизил, зарғалдоқ, сарғиш, сариқ ранглар, иккинчи ярмида эса ҳаво ранг, зангори кўк, бинафша ранглар жойлашади. Доиранинг биринчи ярмидагилар илиқ ранглар, иккинчи ярмидаги эса совуқ ранглардир. Бундай номланишига сабаб қизил, сариқ ранглар оловни, қизиган темирни, чўғни эслатса, ҳаво ранг, зангори, яшиллар эса музни, сувнинг рангини эслатади. Иккита спектр ранги устма-уст туширилса, ранглар бир-бирига қўшилиб мураккаб ранг ҳосил бўлади. Қизил ранг, ҳаво ранг ва бинафша ранглар билан қўшилганда чиройли тусдаги пушти, тўқ қизил, сафсар рангларни ҳосил қилади. Қўшилганда оқ ранг берадиган спектрли ранглар қўшимча ёки тўлдирувчи ранглар дейилади. Чунки улар оқ ранг ҳосил бўлгунга қадар бир-бирини тўлдиради. Бундай рангларга сариқ, ҳаво ранг, қизил, зангори, яшил ва бинафша ранглар киради. Бўёқларнинг қўшилиши билан спектрвий рангларнинг қўшилиши орасида фарқ бор. Учта асосий спектрал ранг: қизил, яшил ва ҳаво ранг қўшилганда оқ ранг ҳосил бўлади. Асосий қизил, сариқ ва ҳаво ранг бўёқлари

қўшилишидан эса қора ранг ҳосил бўлади. Спектрнинг сариқ ва ҳаво ранглари қўшилиши натижасида оқ ҳосил бўлади. Бироқ сариқ ва ҳаворанг бўёқларни аралаштирсак яшил ранг ҳосил бўлади. Демак, иккита рангни оптик аралаштириш натижасида оқ ёки унга яқин ним кул ранг ҳосил қиладиган ранглар ўзаро тўлдирувчи, яъни, қўшимча ҳисобланади. Масалан, тўқ қизил ва яшил, зангори ва зарғалдоқ, қизил, сариқ, ҳаво ранг, сарғиш яшил ва бинафша ранглар ўзаро тўлдирувчидир. Тасвир билан чизиладиган нарсани, холат ўртасида тўла ўхшашлик бўлиши учун уларнинг ранг нисбатларида ҳам ўхшашлик бўлиши шарт. Тасвирий санъатда акварель бўёқлар билан ишлаш салмоқли ўринни эгаллайди. Акварель-рангтасвирнинг энг нозик турларидан бири. Қадимдан акварель ўзининг нафислиги ва рангларнинг ёрқинлиги билан кўпгина рассомларни қизиқтириб келган. Рангтасвир ишлашда унинг қонун-қоидаларини, усул ва технологиясини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга вазифалардандир десак хато бўлмайди. Шундай зарур шартлар қаторига ахроматик ва хроматик ранглар ҳақидаги билимлар ҳам кириши табиийдир. Кўзимиз кўра оладиган табиатдаги ҳамма рангларни шартли равишда иккига: ахроматик ва хроматик рангларга бўлиш мумкин. Оқдан тўқ қорагача бўлган ранглар ахроматик рангларга (оқ, кул ранг, қорамтир, қора, тўқ қора) қолганлари эса хроматик (қизил, сариқ, кўк ва хоказо) рангларга киради. Хроматик ранглар ўз навбатида, шартли равишда яна иккига, иссиқ ва совуқ рангларга бўлинади. Иссиқ рангларга олов, қуёш, қизиган нарсаларнинг рангини эслатувчи қизил, сариқ, зарғалдоқ ранглар киради. Муз, ҳаво, сувларнинг рангини эслатувчи кўк, мовий, бинафша ранглар совуқ рангларга киради. Яшил ва бинафша ранглар гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ рангларга кириши мумкин. Чунки яшил ранг сариқ ва кўк рангларнинг аралашмасидандир. Бинафша эса қизил ва кўк рангнинг аралашмасидан ҳосил бўлади. Кўриниб турибдики, бу ранглар иссиқ ва совуқ рангларнинг аралашмасидан ҳосил бўлган. Аралаштиришда иссиқ ранг миқдори совуқ ранг миқдorigа нисбатан кўпроқ бўлса, ҳосил бўлган ранг иссиқ ранг қаторига, совуқ ранг миқдори кўпроқ бўлса, совуқ ранглар қаторига ўтиши мумкин. Худди шундай бинафша рангда қизил ранг кўпроқ бўлса иссиқ, кўк ранг кўпроқ бўлса совуқ ранглар қаторига киради. Рангларнинг табиийлигини тасвирда тўғри бажариш анча қийин иш. Бунга жиддий меҳнат, нозик дид ва зўр мушоҳада орқали эришиш мумкин. Айниқса натюрмортдаги буюмларнинг оч-тўқлик даражаларини фарқлашга, ундаги тус бирлигини тушунишга ўрганиш учун натюрмортни битта рангда

тасвирлаш катта аҳамиятга эга. Бир рангда ёзиш усули гризайль деб аталади. Гризайль усулида расм ишлаш турли ранглар воситасида иш усулига ўтиш учун тайёргарлик босқичи бўлиб, унда мўйқаламни ишлатиш йўллари ва акварель бўёқларининг хусусиятларини ўрганиш учун имконият яратади.

Тадқиқот жараёнида кузатилишича, ранг инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этувчи ходисадир. У турли вазиятларда одамга турлича таъсир кўрсатади. Шунинг учун биз айрим пайтларда рангларни “қувончли” ва кайфиятимизни тушкунлигини ифода этиш мумкин бўлган “хира ранг” деб аташимиз бежиз эмас. Инсонлар қадим даврлардаёқ рангнинг ана шундай хусусиятларини инобатга олиб, ўз фаолиятларида унумли фойдаланиб келганлар. Айниқса, рассомлар унинг бу хусусиятларидан усталик билан фойдаланганлар. Асарларга ҳар хил ранглар билан жило бериб, одамлар кайфиятига турлича таъсир кўрсатадиган тасвирлар яратишга эришганлар. Шунинг учун тасвирий санъатнинг жуда кўп турлари ва жанрларида рангларни ишлата билиш жуда катта аҳамиятга эгадир.

Табиат инъом этган ранглар бисёр. Ҳар ким ўзига ёққан рангда либос кийишни, унга мослаб туфли, сумка, ҳаттоки соч турмагигача алоҳида эътибор беришни хоҳлайди. Баъзилар учун хона рангидан тортиб, жиҳозларнинг рангигача ўз дидига мос бўлиши муҳим аҳамият касб этади¹².

Назорат саволлари

1. Ранг жилодорлиги ва туслар нисбати нима?
2. Рангнинг хусусиятлари деганда нимани тушансиз?
3. Бўёқ рангининг кучи нима?
4. Ранглар муносабати ва колорит ҳақида нималарни биласиз?
5. Рангларнинг инсон рухиятига таъсири нима?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Худайберганов Р.А. Композиция. - Т.: Шарқ, 2007. – 235 б.
2. Бобожонова Г.И. Фазовий санъатларни хис қилиш. – Т.: МРДИ. 200. – 26 б.
3. Rudolf Arnheim. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. - University of California Press, USA 2004.
4. Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.

¹² Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

Кейс. Картинанинг ишлашда қандай шакл қирралари ифодаланган.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлари

1. Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни (кичик ва индивидуал гуруҳларда аниқлаш)
2. Картинани ишлашда ишлашда рассомнинг руҳий ҳолатини очиб беринг. Рассомнинг маҳоратини аниқланг. (гуруҳларда таҳлил ёзма ёки оғзаки.)

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил етишда фойдаланиш тавсия етилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф етилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Ижодкорнинг руҳий ҳолати тушунчасини қандай изоҳлайсиз”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим оловчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоёниш этилади;
- таълим оловчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан

фойдаланиш тавсия етилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб ешиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Графика	Санаътнинг кенг тарқалган турларидан бири.	Бу санъатга оддий қорақаламда чизилган сурат, мавзули композитсия, Штобга ишланган турли суратлар, безак расмлардир.
Пленер	(франсузча сўздан en plein air- тоза ҳавода) деган маънони англатади	табiiй шароитда, очиқ ҳавода расм ишлаш. Пленер термини одатда пейзажда ишлатилади.
Профиль	(франсузча сўздан profil -ён томондан кўриниши) маъносини беради.	ҳар қандай жониворнинг ёки буюмнинг ён томонидан кўриниши.
Ранглар гаммаси	ранг тусларининг асосий муносабатлари	картинада ранг ечими. Масалан: Иссиқ ёки совуқ ранг гаммаси.
Реализм	тасвирий санъатда нарсалар ҳаётда қандай кўринса, шундайлигича кўриниши	тасвирий санъатда нарсалар ҳаётда қандай кўринса, шундайлигича кўриниши тасвирланишига асосланган оқим
Сюжет	(франсузча сўздан sujet – тема, предмет) деган маънони беради.	сюжетли картинада: тасвирий санъат асарида аниқ воқеани очиб беради.
Натурализ	тасвирий санъат йўналишларидан бири	тасвирловчи, тасвирланаётган нарсаларнинг биринчи галда ташқи кўриниши, сиртқи суратини тасвирлаш лозимлигини мақсад қилиб кўяди.

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1. Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни.

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модуль мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;

- махсус адабиётлар бўйича модуль бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модуль бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил иш мавзулари:

1. Тасвирий ва амалий санъатнинг тур ва жанрларнинг кўринишлари
2. Ўзбекистонда санъат турлари ва уларнинг ривожланиши
3. Тасвирий образнинг таҳлил қилиш жараёни ва бошқариш услублари
4. Тасвир ечим устида ишлаш (Қаламтасвир услубларини қўллаш мисолида)
5. Тасвир ечим устида ишлаш (Амалий санъат мисолида)
6. Тасвир ечим устида ишлаш (Ранг тасвир услубларини қўллаш мисолида)
7. Тасвирий ва амалий санъат принциплари.
8. Хорижий мамлакатларнинг санъат соҳасидаги таълим-тарбия тизими
9. Тасвирий ва амалий санъат фанларининг ривожланиш жараёнлари ва воситалари.
10. Ижодий изланиш жараёнлари ҳақида (Линагравюра техникаси мисолида)
11. Тасвирий ва амалий санъат фанлари предметда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш
12. Тасвирий ва амалий санъат фанларини ўқитишда замонавий машқ ва услублардан фойдаланиш
13. Тасвирий ва амалий санъат фанларини ўқитишда инновацион педагогик усулларни қўллаш

14. Тасвирий ва амалий санъат фанларини ўқитишда хорижий мамлакатлар тажрибалари мисолида
15. Наққошлик машғулотларида композиция қонун қоидаларидан фойдаланиш.
16. Бўлажак мусаввирларни тайёрлашда ихтисослик фанларини ўқитишнинг инновацион технологиялари. “Ўзбекистонда санъат турлари ва уларнинг ривожланиши”
17. Бадиий таълимда етук мутахасисларни тайёрлашда “илми қиёфа”ни тутган ўрни
18. “Ўзбекистонда санъат турлари ва уларнинг ривожланиши”
19. Китоб графикасида композиция (Мактаб ёшигача бўлган болалар учун: ертас, масал, китоблари мисолида)
20. Бухоро тасвири (рангтасвир мисолида)
21. Ижодий изланишлар жараёни (Бухоро зардўзлиги мисолида)
22. Тасвирий санъатда натюрморт композициясини бажариш
23. Қишлоқ манзарасини яратишда тасвир ва ранглар ечими устида ишлаш
24. Муаммоли вазият. (Плакат композицияси турлари мисолида)

VIII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Акварель	франсузча <i>aquarelle</i> лотинча <i>aqua</i> - сув) – сувда тез ерийдиган ва ювиладиган майин шаффоф боёқ	French Aquarelle Latin aqua water) soluble in water and detergent, paint a txin transparent
Анималист	(лотинча «ашта» ҳайвон) - ҳайвонларни тасвирловчи рассом.	(Latin Asxton animal) - a depiction of txe artist
Мато	рангтасвир асарини ишлашда фойдаланадиган материал	xe operation of txe painting material
Гармония	(грек. <i>Nazgtюgna</i> –муносиблик мувофиқлик) бадиий асар қисмларнинг мутаносиблиги	(Greek. <i>Nazgtюgna</i> compliance -munosiblik) txe proportion of txe work of art
Сюжет	(франс. - предмет, нарса). Тасвирий санъатда – тасвирланган Придмет ёки воқеа тушунилади.	(Band. - Subject). Fine art - Pridmet described or understood txe event
Ритм (вазн)	(грекча <i>rxitxmicoc</i> – бир меътордаги, текис) – асар композиция қурилмасининг муҳим томонларидан	(Greek <i>rxitxmicos</i> a flat меътордаги) - One of txe most important aspects of

	бири. Буюм, шакл, ранг ёки нақш элементларининг бир меъёрда такрорланиши.	the composition of the work device. Object, shape, color or pattern elements of a normal return.
Композиция	(лотинча «сотрозо» тузилиш, қурилиш) –бадий асардаги образлар ва бадий воситаларнинг муайян ғоявий мақсадга хизмат қиладиган тартибда жойлашиши.	(Latin sotroz design, construction) works - badiiy characters and artistic means, in order to serve the specific purpose of ideological position
Натюрморт	жонсиз табиат демакдир	means of inanimate nature
Гризаял	(Франсузча <i>gris</i> – бир хил рангда мойқалам ёрдамида бажарилган тасвирий асар)	(French gris - using the same color brush work fine)
Графика	Санаътнинг кенг тарқалган турларидан бири. Бу санъатга оддий қорақаламда чизилган сурат, мавзули композиция, Штобга ишланган турли суратлар, безак расмлардир.	Sana'atning keng tarqalgan turlaridan biri. This simple drawing qoraqalamda art images, thematic composition, Shtobga made a variety of paintings, decorative pictures.
Натурализм	тасвирий санъат йўналишларидан бир бўлиб, тасвирловчи, тасвирланаётган нарсаларнинг биринчи галда ташқи кўриниши, сиртқи суратини тасвирлаш лозимлигини мақсад қилиб қўяди.	fine art, fine, describe the appearance of things, first of all correspondence should aim to describe the picture
Сюжет	(франсузча сўздан <i> sujet</i> – тема, предмет)- сюжетли картинада: тасвирий санъат асарида аниқ воқеани очиб беради.	(The French word subject material may be subject) - the bewitching paintings: fine art clearly reveals the story
Реализм	тасвирий санъатда нарсалар ҳаётда қандай кўринса, шундайлигича тасвирланишига асосланган оқим	will look at the fine things in life, in art, it is not based on the descriptions of the current
Ранглар гаммаси	ранг тусларининг асосий муносабатлари. Картинада ранг ечими. Масалан: Иссиқ ёки совуқ ранг гаммаси.	color shades munosabatlari. Kartinada color solutions. For example: hot or cold colors.
Профиль	(франсузча сўздан <i>profil</i> - ён томондан кўриниши)- ҳар қандай жониворнинг	(The French word profile - yon side view) - the

	ёки буюмнинг ён томонидан кўриниши.	appearance of any animal or by txe side of txe unit.
Пленер	(франсузча сўздан en plein air- тоза ҳавода) – табиий шароитда, очик ҳавода расм ишлаш. Пленер термини одатда пейзажда ишлатилади.	(Frenсx en plein air clean air- word) - txe natural environment, outdoors image processing. Plena is a term often used in txe landscape.
Пропорция	(мутаносиблик) – (лотинча сўздан- proportio- соразмерность) – қисм ўлчови, ўлчамларнинг бир-бирига ва бутун шаклга бўлган нисбати.	(Balance) - (Latin soъzdan- proportio- sorazmernost) - a measure of txe portion-size ratio to one anotxer, and txe wxole sxape.
Портрет	(франсузча сўздан portrait- тасвир) – тасвирий санъат жанри, маълум бир шахс (одам) нинг ёки бир неча кишининг (икки, гуруҳ ва бошқалар)га бағишланган асар.	(Txe Frenсx word image portrait-) - visual arts genre, a person (man) or more (two, groups, etc.) work.

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар

- 1.1. Булатов С. Тасвирий ва амалий санъат асарларини фалсафий-психологик таҳлили.- Т., 2010
- 1.2. Блейк В. Как рисовать фигуру человека. 2005. – 165 с.
- 1.3. Тасвирий санъат амалиётида педагогларни тайёрлаш.-Т, 2006
- 1.4. Худайбергандов Р.А. Рангшунослик асослари. – Т.: Ғ.Ғулом нашриёти. 2006. – 220 б.
- 1.5. Худайбергандов Р.А. Композиция. - Т.: Шарқ, 2007. – 235 б.
- 1.6. Муинов О. Рангтаъбир. - Т.: Шарқ нашриёти, 2008. – 195 б.
- 1.7. Худайбергандов Р.А. Маҳобатли рангтаъбир техника ва технологияси .-Т.: Фан ва технология нашриёти.- 2015. – 130 б.
- 1.8. Худайбергандов Р. Тасвирий санъатда ранг. – Тошкент. ТДСИ ўқув босмахонаси, 2004.
- 1.9. Юсупова Н. Рангларга яширинган сирлар. - Т.: DAVR PRESS, 2010. - 152 б.
- 1.10.Алексеев С. О колорите. – Москва. Изобразительное искусство, 1974.
Кандинский В. Точка и линия на плоскости. //перевод с немецкого Е.Козиной. Санкт-Петербург: изд. Азбука-Аттикус. 2015.
- 1.11.Кандинский В. О духовном в искусстве. // перевод с немецкого Н.Б.Маньковской. - Москва: изд. ООО Группа Компаний “РИПОЛ” классик, 2016.
- 1.12.Кандинский В. Точка и линия на плоскости. //перевод с немецкого Е.Козиной. Санкт-Петербург: изд. Азбука-Аттикус. 2015.
- 1.13.Набиев М. Рангшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи. 1995.
Шегаль Г. Колорит в живописи. – Москва: Искусство. 1957.
Зайцев А. Наука о цвете и живописи. – Москва: Искусство. 1986.
- 1.14.Deborah A. Rockman. The Art of Teaching Art: A Guide for Teaching and Learning the Foundations of Drawing-Based Art. - Oxford University Press, England 2000
- 1.15.Rudolf Arnheim. Art and Visual Perception:A Psychology of the Creative Eye.- University of California Press, USA 2004
- 1.16. Salvatore Greco. Multiple Criteria Decision Analysis: State of the Art Surveys.- Springer-Verlag New York, USA, 2005
- 1.17.Andrey Pakutte. An Introduction to Computer Graphics for Artists.- Springer Publishing Company, Incorporated, USA 2013

Интернет сайтлари

2.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот маркази сайти:

www.press-service.uz

2.2. Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz

2.3. www.edu.uz

2.4. www.pedagog.uz

2.5. www.dsmi.uz